

MADARÁSZ ALADÁR

A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora történetéből

P. emlékének

A láthatatlan kéz Adam Smith nyomán a közgazdaságtan legismertebb metaforája lett, de jelentősége és értelmezése máig megosztja a közgazdászokat és eszmetörténészeket. Az interpretációk skálája rendkívül széles: mértékadó közgazdászok szerint ez a közgazdaságtan alapeszméje, míg mások Smith ironikus tréfájának vélik. A tanulmány áttekinti a láthatatlan kéz Smith előtti használatát teológiai, politikai és irodalmi szövegekben és a hozzájuk kapcsolódó interpretációkat. Ezt követően bemutatja, hogyan alkalmazta Smith a nevezetes kifejezést a merkantilista politika ironikus és paradox kritikájaként, és miként került a 19. század végétől a metafora a Smith-olvasatokban központi helyre, majd miként vált kérdésessé ez a felfogás a 2008-as válság nyomán.*
Journal of Economic Literature (JEL) kód: B10, B11, B12, B15, B19, B20, B31.

Adam Smith metaforája, a láthatatlan kéz a piac működésének legismertebb leírása a közgazdaságtanban. Paradox módon ez a népszerűség a piac fogalmának reflektálatlanságából is táplálkozott: a szókép általános elfogadottsága jótékony homályba borította a fogalom meghatározatlanságát. A 19. század első felében a matematikai közgazdaságtan úttörője, Auguste Cournot szükségesnek tartotta, hogy legalább egy

* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. augusztus 23–25-i Piacok a társadalomban és a történelemben címmel rendezett konferenciáján tartott előadás szerkesztett szövege. Az előadás első változata az MTA KTI szemináriumán hangzott el 2008-ban, majd számos különböző konferencián és szemináriumon. Hálás vagyok kollégáim és hallgatóim tanácsaiért és észrevételeiért. A kutatást 2009 és 2012 között az OTKA 79196-os jelű projektjének támogatásával végeztem, a végső változat publikálásához felhasználtam az OTKA 109460-as projekt forrásait. A gondolatmenet aktuálpolitikai felhangokkal is rendelkező összefoglalása a *Magyar Narancs* 2012. évi 43. számában jelent meg. Szeretnék köszönetet mondani *Klement Juditnak*, aki segítségemre volt az első német Kolbkiadás szövegének megszerzésében. De a legfontosabb köszönetnyilvánításra már csak képletesen van módom: *Istvan Hontnak* – aki 2013 tavaszán meghalt – csak így tudom megköszönni mindazt, amit az elmúlt évtizedekben tőle kaptam. A kora modern európai eszmetörténet kiemelkedő jelentőségű kutatója volt, a sors ajándéka számomra, hogy sok évtizeden át barátok voltunk. Kivételes képességgel tudta újraolvasni az egykori szövegeket a saját kontextusukban, és historizálás nélkül megmutatni bennük mai dilemmáinkat, azt a hajdani jövőt, amely számunkra vált jelené. Páratlanul gondolatgazdag és mély írásai, előadásai azzal szembesítették olvasóit és hallgatóit, hogy nemcsak az addigi válaszokat, hanem a kérdéseket is újra kell gondolniuk – mindazt, amit ez idáig tudni véltünk. Az ő emlékének szeretném ajánlani ezt az írást – hálával és fájdalommal.

lábjegyzetben az „egy ár törvényével” határolja körül a piac fogalmát: „Ismeretes, hogy *piacon* a közgazdászok nem egy bizonyos helyet értenek, ahol az adásvétel zajlik, hanem azt az egész területet, amelyet a szabad kereskedelem úgy köt össze, hogy az árak gyorsan és könnyen kiegyenlítődnek.” (Cournot [1838] 55. o.)¹ Ezzel szemben a mai ökonómusok magától értetődőnek veszik a piac fogalmát. Coase kesernyés megállapítása szerint: „Bár a közgazdászok azt állítják, hogy a piacok működését tanulmányozzák, a piac szerepe a modern közgazdasági elméletben még rejtélyesebb, mint a vállalaté. [...] A modern tankönyvekben [...] maguknak a piacoknak a tárgyalása teljesen eltűnt.” (Coase [2004] 20. o.) Jól példázza a folyamatot a Palgrave közgazdasági szótára. Az 1894-es kiadásban még több címszó tárgyalta a piacokat és vásárokat, a történeti leírást elegyítve a fogalmi meghatározással (Palgrave [1894] II. 695–697. o.). A közgazdaságtan modern enciklopédiájaként kiadott New Palgrave viszont, bár számtalan összefüggésben foglalkozik a piacokkal, meghatározást nem ad róluk (Durlauf–Blume [2008]).

Természetesen nem gondolom magam felkészültnek e hiátus betöltésére, de ha mégis rászorítanak, hogy kifejtsem, mi is lehet a közgazdászok számára e magától értetődő tartalom, akkor valószínűleg egy ilyesfajta meghatározásra jutnék: a piac az egyéni gazdasági döntések önszabályozó koordinációs mechanizmusa, amely az árak révén teremt meg kereslet és kínálat egyensúlyát, s e folyamat lényegét fejezi ki Smith közismert metaforája. Ebben a tanulmányban a fogalomtörténet eszközeivel szeretném bemutatni, milyen értelmezések tapadtak a láthatatlan kéz metaforájához Adam Smith előtt, hogyan és mikor fedezték fel e két szóban Smith interpretátorai a közgazdaságtan legfontosabb tételét, és miként került kritikai ösztűz alá ez a felfogásmód az eszmetörténetben, végül pedig: mennyiben vált kérdésessé a közgazdasági főáram számára ez az értelmezés a 2008-ban kibontakozott válság hatására. Részint a szakmai kompetencia hiánya, részint a területi korlátok miatt arra persze nem vállalkozhatom, hogy az évszázadokon átívelő és számos tudományterületet érintő történetet akár csak közelítőleg is áttekintsem, helyette néhány mozzanat felvillantására kell szorítkoznom.²

„A Nemzetek gazdagsága koronagyémántja”

Az 1970-es évek közgazdaságtani főárama számára a láthatatlan kéz metaforája összegezte az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeiből kialakuló társadalmi rend elvét, amely – bár Smith ebben az értelemben csupán kétszer

¹ Hasonló Jevons meghatározása 1871-ből: két vagy több személy, akik két vagy több jószág cseréjével foglalkoznak, s a jószágkészletek, a csereszándékok és a cserearányok mindenki számára ismertek (Jevons [1970] 133. o.).

² A kérdés monografikus feldolgozását megkísérlő, de csak egy – halála után megjelent – esszé-kötetig jutó Warren Samuels szerint a láthatatlan kéz eszmetörténetét csak egy kutatócsoport tudná áttekinteni, mivel nemcsak a közgazdaságtan illetékes benne, „hanem az ideológia, teológia, filozófia, lingvisztika, szociológia és az eszmetörténet is, mindegyikben számos jelentéssel rendelkezik” (Samuels [2012] XV. o.).

használta e kifejezést – „áthajthatja egész társadalom- és erkölcsfilozófiáját [...] ez tette lehetővé számára, hogy kialakítsa a gazdaság mint összefüggő társadalmi rendszer első elméletét. Nem nagy túlzás azt állítani, hogy a láthatatlan kéz tette lehetővé az elméleti társadalomtudományt” (Vaughn [1987] 168. o.). Bár a főáram kifejezés használata félrevezetőnek tűnhet erre az időszakra, mivel éppen a hetvenes években vált kérdésessé a második világháború után kialakult neoklasszikus szintézis, éppen ekkor szorította háttérbe Keynes makroökonómiáját és a rá épülő gazdaságpolitikát a Milton Friedman nevéhez kapcsolt monetarista irányzat. A láthatatlan kéz koncepcióját azonban ezek a viták nem kezdték ki. Ellenkezőleg: azt lehet mondani, hogy a különböző irányzatok kiemelkedő reprezentánsai között ebben a kérdésben egyetértés uralkodott, miközben a piac és az állam aktuális gazdasági szerepét, feladatait gyakran homlokegyenest ellenkezően ítélték meg. Négy Nobel-díjas közgazdászt idézek ennek illusztrálására.

Az egyensúlyelmélet egzakt modelljét kidolgozó Kenneth Arrow szerint: „Smith legmélyrehatóbb megállapítása, hogy a rendszer a résztvevők háta mögött dolgozik, az irányító kéz láthatatlan” (Arrow [1987] II. 71. o.; lásd még Arrow–Hahn [1971] 1. o.). A szabadpiaci keynesianizmus vezéralakjaként ismert James Tobin (a Tobin-adó névadója, amelynek semmi köze a magyar lakosságra kirótt tranzakciós sarchoz) így fogalmazott: „A »láthatatlan kéz« a történelem egyik nagy eszméje, egyszersmind az egyik legnagyobb hatású is. Ez Adam Smith legfontosabb hagyatéka a makroökonómia, minden közgazdaságtan számára.” (Tobin [1992] 117. o.) A gazdasági és a politikai szabadság kölcsönös összefüggését hangsúlyozó Friedrich Hayek (akit a mai amerikai republikánusok egyik szellemi forrásuknak tekintenek) ekként vélekedett: „A piaci folyamatok leírására Adam Smith a láthatatlan kéz metaforáját alkalmazta, mely bár nem teljes és metaforikus jellegű, de az ilyen önszabályozó folyamat első tudományos leírása.” (Hayek [1988] 148. o. Magyar fordítását lásd Hayek [1992] 158. o.)³ Végül a monetarista álláspontot valló chicagói iskola egyik meghatározó egyénisége, George Stigler szavaival: „Smith állította a közgazdaságtan középpontjába az egyének viselkedésének rendszeres elemzését, akik a verseny körülményei között törekednek saját érdekeik elérésére. Ez a nemzetek gazdagsága koronagyémántja [...] ma is az erőforrások elosztását leíró elmélet alapja [...] minden közgazdaságtan legfontosabb lényegi tétele.” (Stigler [1982] 147. o.)

³ Hayek utolsó könyvével (*The Fatal Conceit*) kapcsolatban vitatott, mennyiben tekinthető az ő munkájának és mennyiben viseli a szerkesztő, W. W. Bartley III keze nyomát. Lásd erről Bruce Caldwell véleményét, aki átvette Bartleytől Hayek összegyűjtött műveinek kiadását: „nem világos, mennyit kell a könyvből Hayeknek tulajdonítanunk, és mennyit Bartleynek” (Caldwell [2004] 317. o.). Legújabban Evelyn Gick és Petrik Runst érvelt amellett Hayek egy 1982-es előadására hivatkozva, hogy a könyv eredetisége nem kétséges, mert annak az előadásnak a gondolatmenetét folytatja (Gick–Runst [2013] 237. o.). Ez a vita azonban nem érinti a láthatatlan kéz koncepciójának megítélését, mivel azt Hayek már az 1930-as években számos alkalommal kifejtette (lásd például 1933-as székfoglaló előadását az LSE-n: Hayek [1991] 27. o.).

Klasszikus a cserzőkádiban

Ez a majdnem konszenzuális álláspont azonban eléggé új keletű. Sem Smith kortársai, barátai és tanítványai (egyetlen kivétellel, amelyre később még kitérek) nem tudtak a „láthatatlan kéz felfedezéséről”, sem a következő nemzedék rá hivatkozó, őt méltató és/vagy bíráló szövegei nem említették ezt a „lényegi tételt”. A nemzetek gazdagsága első kiadását röviden ismertető *Annual Register* és a négyrészes összefoglalót közlő *Monthly Review* cikkeiben sincs nyoma a kifejezésnek, bár az utóbbiban ez áll: „a tőkét vagy munkáját szabadon alkalmazó egyén anélkül növeli a lehetséges legnagyobb mértékben a társadalom évi jövedelmét, hogy ez közvetlenül szándékában állna” (*Monthly Review* [1776] 18. o.). A londoni *Timesban* Smith halála alkalmából, 1790. augusztus 16-án megjelent „megemlékezés” másodközlés, eredetileg a *St. James's Chronicle* hasábjain látott napvilágot július 31-én, eredeti címe Életrajzi anekdoták volt.⁴ Hangvétele a mai olvasó fülének kifejezetten sértő: leírta Smith előnytelen megjelenését, gyakran „hülyeségnek látszó szórakozottságát”, azt, hogyan esett be a cserzőkádiba, miközben a munkamegosztás előnyeit fejtegette stb. Névtelen szerzője úgy fogalmazott, hogy Smith könyve először nem volt népszerű, s csak Foxnak a parlamentben tett méltató megjegyzése lendítette fel az eladást (Ross [1995] 378. o, 409. o.). Szerinte „Dr. Smith politikai gazdaságtani rendszere lényegében nem különbözik Verri grófétól, Tucker tiszteletesétől és Hume-étól, illusztrációit főképp egy francia gyűjteményből veszi, de az elrendezés a sajátja; és elméleteit hosszabban és erősebb bizonyítékokkal alátámasztva adja elő, mint akármelyik elődje. Ezért megérdemli a dicséretet vagy az elmarasztalást, mert egy olyan rendszert hirdet, amely hajlamos összekeverni a nemzet gazdagságát a nemzet jólétével.”⁵ Azaz e könyve csupán azért keltett figyelmet Britanniában és a csatornán túl, mert aktuális kérdésekkel: „a háborúinkkal, az adósságainkkal, az adókkal foglalkozik, s ezek olyan témák, amelyek szerencsétlen módon túl népszerűek Európa legtöbb országában”. Jóval elismerőbb hangot ütöttek meg

⁴ A *Times*ben megjelent szöveg értelemzavaró sajtóhibáját az eredeti alapján javítottam.

⁵ Ennek fényében még nehezebb megérteni, hogyan lehetett Adam Smith főművét magyarul 2011-ben (!) az 1940-es kiadás „szövegét alapul véve bővítetten újra kiadni” ezzel a címmel: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének (sic!) természetéről és okairól*. Ne tudott volna a kiadó és az előszót jegyző Erdős Tibor sem a Kautz Gyula előszavával, Enyedy Lukács és Pólya Jakab fordításában megjelent teljes kiadásról (*Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*, Pallas, Budapest, 1891–1894), sem az 1959-es csonka kiadásról (*A nemzetek gazdagsága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, Bilek Rudolf fordításában, Mátyás Antal előszavával*), sem ennek az előszótól megtisztított 1992-es újrakiadásáról? Ami azért is különös, mert Erdős Tibor és Mátyás Antal hosszú időn át egy helyen, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem politikai gazdaságtan tanszékén tevékenykedett. A magyar Smith-kiadás története azonban nem csak ezért lehangelő példája a tudományos és kiadói standardok változásának, amit jól illusztrál az 1891-es és a 2011-es előszó összehasonlítása: Kautz Gyula naprakészen idézte a korabeli Smith-interpretációkat, Erdős Tibor egyedül A. Skinnernek a Penguin 1986-os rövidített kiadásához írt előszavát említi a könyvtárnyi irodalomból. Számára még mindig a „Smith-dogma” és a „munka kettős jellegének fel nem ismerése” jelent problémát – 2011-ben. Pedig már Navratil Ákos 1898-as esszéje világosan megfogalmazta, hogy Smith „közgazdaságtanának megértéséhez is tudnunk kell azt, mit mond a Theory [of Moral Sentiments]-ben” (Navratil [1898] 6. o.).

azok a francia recenziók, amelyek 1790-ben a „halhatatlan Smitht” méltatták, aki- nek „tekintélye minden méltatás fölött áll”, Európa jó ideje az „első helyre sorolja őt ama filozófusok közül, akik a politikai gazdaságtan nagy tudományával foglal- koznak”. A *Mercure de France* július 31-én, két héttel Smith halála után – szemléz- ve A nemzetek gazdagsága az évben megjelent új francia fordítását – „klasszikus könyvnek” értékelte azt (*Carpenter* [2002] 95. o., *Faccarello–Steiner* [2002] 88. o.).⁶ A kanonizáció tehát korán megindult, de a láthatatlan kéz csodájáról ezekben a szövegekben nincs szó.

Ugyanez a helyzet azzal a szöveggel is, amely talán a legfontosabb szerepet játszott a „kereskedelem korlátlan szabadságát” (*Stewart* [1980] 314. o.)⁷ hirde- tő Adam Smith figurájának felépítésében: ez Dugald Stewartnak, az edinburghi egyetem morálfilozófia professzorának és a következő „közgazdász-nemzedék nagy nevelőjének” 1793-ban tartott emlékelőadása, amely azután önálló kiad- ványként is megjelent, majd mindmáig standard függeléke lett a különböző Smith- kiadásoknak. Stewart összhangot próbált teremteni a gazdasági radikalizmus és a politikai gradualizmus között, fel akarta oldani azt a feszültséget, amelyet ebben a tekintetben Smith két fő műve között érzékelt, de ehhez fölöslegesnek ítélte „Smith rendszere oly jól ismert alapvető elveinek rekapitulálását” (*Stewart* [1980] 318. o.). Azt viszont szükségesnek érezte, hogy felidézze a „nemzetek kereskedelmi politi- kájának liberális elveit”, hogy a nemzet nagyságához vezető leghatékonyabb út „a természet által kijelölt”: „megengedni minden embernek, hogy saját érdekét a saját módján kövesse, hogy saját iparkodásával és tőkájével a legszabadabb módon ver- senyezzen polgártársaival”. Arról azonban, hogy ez az iparkodás valamiféle szán- dékoltalan összhangot eredményezne, Stewart itt nem beszélt.

Közömbös és értetlen visszhang bizonyítéka ez a néhány szemelvény, egy olyan mű recepciójáról tanúskodnak, amelynek nem volt érdemi befolyása a kortársak gondolkodására és tetteire (*Teichgraeber* [1987] 363–364. o.) – ez az olvasat elő- fordul az irodalomban, de számomra nem meggyőző. Azt persze nem tudhatjuk, mennyiben volt a fogadtatás Smith ínyére. Az is lehet, hogy csupán sztoikus nyu- galommal viselte a természetes szabadság rendszerét támadó kritikákat. „Nem ér- demes foglalkozni azzal a számtalan gúnyolódással, amit az újságok rám zúdítot- tak [...] egészében sokkal kevesebb ócsárlásban volt részem, mint amennyit okom volt várni, vagyis e tekintetben inkább vagyok szerencsés, mint másban.” (*Smith* [1977b] 251. o.) Így értékelte egy 1780-as levelében műve – a „Nagy-Britannia ke- reskedelmi rendszere ellen intézett nagyon heves támadás” (uo.) – fogadtatását. A láthatatlan kéz említésének hiánya azonban aligha okozott gondot neki – bár olyan szóképet használt, amely nem volt sem új, sem ismeretlen vagy szokatlan a 18. század végi olvasóközönség számára.

⁶ Talán ez az első alkalom, amikor a klasszikus jelzőt alkalmazta valaki (Sébastien-Roch Nicolas de Chamfort) ebben az összefüggésben a később klasszikus politikai gazdaságtannak nevezett időszak egy gondolkodójára?

⁷ Lásd erről *Collini–Winch–Burrow* [1983] 25–61. o., *Hont* [2005] 110–111. o. és 380–388. o., *Milgate–Stimson* [2009] 97–120. o., *Rothschild* [2001] 57–59. o.

Belszár lakomája, Cawdor thánja és a jó vadember

Ellenkezőleg, olvashatták regényben, aktuálpolitikai elemzésben, útleírásban vagy filozófiaí eszmefuttatásban, hallhatták a színpadról és a szószékről. Sőt még „lát-hatták” is – például egy németalföldi metszeten, amely Dániel próféta könyvéhez készült és Belszár lakomáját ábrázolta. A falon ott a fenyegető írás: *mene, mene, tekel, ufarszin*, de „az Úr által küldetett kéz” nem jelenik meg,⁸ szemben a hasonló témájú képek többségével, amelyek hívebben követik a bibliai szöveget és megmutatják a „kézfejet, amely ír vala” (Rembrandt is így festette meg a történetet) – így adva választ a láthatatlan látható általi megjelenítésének sok évszázados teológiai és művészi problémájára.⁹

Noha több eszmetörténész, így Emma Rothschild és Ralf Klausnitzer már olyan antik drámákban és költeményekben, amelyeket Smith kétségtelenül ismert, így Szophoklész Oedipus királyában, illetve Ovidius Átváltozásaiban is megtalálni vélte a láthatatlan kezet, hivatkozásaik nem meggyőzők: a szerzők vagy a túlinterpertáció hibájába estek, vagy valamelyik modern fordító leleménye vezette tévútra őket (Rothschild [2001] 119–120. o.). A magyar változatokban nincs ehhez fogódzó: sem Babits Mihály Szophoklész-fordítása, sem Devecseri Gábor Ovidiusa nem élt hasonló megoldással. Klausnitzer nem idéz német fordítást, csak a szöveghelyet adja meg, ahol a szörnyű bűnére rádöbbenő Oedipus király rátöri az ajtót az öngyilkos-sá lett Iokastére, aki anyja, felesége és gyermekeinek anyja volt (Klausnitzer [2009] 149. o.). Babitsnál: „Addig örvöngött, mígnem hozzá vitte egy Isten – mert ember nem vezette senki ott.” (Szophoklész [1970] 226. o.) Rothschild példájában a kentaurók és lapithák harcában a nőből sebezhetetlen férfivé változott Kaineusz „*twisted and plied his invisible hand, inflicting wound within wound*” (Rothschild nem említi, hogy Frank Justus Miller 1916-ban megjelent fordítása eredetileg nem tartalmazta a kifejezést, ez az 1984-ben megjelent átdolgozás újítása¹⁰). Rothschild magyarázata szerint „a kéz azért láthatatlan, mert az áldozat háta mögött van”. Devecseri változata: „S marjának mélyébe meríti a markolatáig végzetadó kardját, és megforgatja belében vaktában, kézzel, sebeket szaporítva sebekre.”

Meggyőzőbbek a patrisztika és a középkor szövegeiben fellelt szöveghelyek: így például egy latin Órigenész-fordítás, amely Isten rejtett, vagyis láthatatlan kezének tulajdonítja Izrael győzelmét az amalekiták felett, Ruth könyvének egy francia benecés kommentátora szerint a Teremtő láthatatlan keze formálja a lelket a női méhben – de amint Peter Harrison e példákat ismertette hangsúlyozza, ezek nem mutatnak valamilyen összefüggő koncepcióra (Harrison [2011] 31–32. o.).

⁸ Ezt a metszetet az oxfordi Sanders cég katalógusa Jan Luyken 1685-ös munkájáról készült nyomatként tünteti fel: <http://www.sandersofoxford.com/describe?id=28069>. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy másutt Luyken is hagyományos módon ábrázolta a bibliai jelenetet, láthatóvá téve a falra író kezet (Luyken [1712] 363. o.).

⁹ „amint az értelmünk csöndjében megszületett gondolatokat kifejező hang nem azonos a gondolattal, így az a kép sem azonos Istennel, amelyekben a láthatatlan természetű Istent meglátjuk”. Szent Ágoston [2005] II. 263. o.

¹⁰ Ovid [1916] II. kötet, 215. o. A Loeb Classical Library sorozatában megjelent és számos alkalommal újranyomott szöveget az 1984-es második kiadást jegyző G. P. Goold dolgozta át: Ovid [1984] II. 215. o.

A metafora megíratlan eszmetörténetének korai, s mint láttuk, nem mindig hi- teles epizódjai közül, melyekben annyi a vér és az erőszak, hogy akár egy durva ef- fektusokra hajtó hollywoodi producer figyelmét is felkelthetnék, a ma legismertebb Shakespeare-é. A Macbethről van szó, amely talán a legintenzívebb a lelki történé- sek és gyilkosságok összefüggéseit bemutató nagy tragédiák sorában. Ugyanakkor valódi *Zeitstück*, a nemrég trónra lépett Stuart-uralkodó, I. Jakab dinasztikus ma- gasztalása, hiszen ő „a kettős almát és hármás jogart tartó” király, akit a Banquótól származó uralkodók sorában a boszorkányok megmutatnak a „dúlt szívű” Macbeth- nek. A színtér Skócia, s az idézett jelenet a IV. felvonásban éppen azt a másikat ellen- pontozza a II. felvonásból, amelyben Macbeth, aki addig – a boszorkányok jóslatát beteljesítve – előbb hősiessége jutalmául elnyerte a lázadó Cawdor thánjának címét s birtokát, majd meggyilkolta a királyt, és maga lépett a helyére, immár szét akarja törni a sorssal kötött szerződést, amely a vérszbanyák szavával Banquót „királyok nemzőjeként” üdvözli. Miután kiadta a megbízást Banquo és fia meggyilkolására, Lady Macbethet most nem avatja be közvetlenül, mindketten csak célozgatnak rá:

„MACBETH: ...

Iszonyu tett történik.

LADY MACBETH: Nos? Mi készül?

MACBETH: Kis cicám, légy ártatlan a tudásban

S csak a sikernek tapsolj! – Jöjj, vak éj,

Kösd be a nappal irgalmas szemét,

És véres és láthatatlan kezeddel

Húzd át, tépd szét a nagy írást, amely

Úgy vacogtat!”

Shakespeare [1964] II. kötet, 550. o.

Gyilkos hataloméhség és átmeneti intimitás, elhallgatás és szorongás, cinizmus és lelkiismeret-furdalás, férfi és nő változó szerepei, harca a dominanciáért s még annyi minden más kavargó e jelenetben. Az idézett sorok kulcsszavát (*bond*) Szabó Lőrinc írásnak fordította. Shakespeare elemzésére természetesen nem merek vállalkozni, csak arra utalok, hogy egy újabb kommentár szerint a darab keresztény gondolati ke- retében Macbeth nem a sorssal köt szerződést, hanem a vérszbanyák képében színre lépő, „két nyelvet beszélő, hazug pokol” kísértésének hódol be, szabadjára engedve saját becsvágyát, s ily módon teljesíti be a végzet rendelését, vagyis a Jakab királyt Anglia és Skócia trónjára ültető isteni gondviselés művét (*Cohen* [2010a] 64. o.). Az éj véres és láthatatlan keze azonban itt nem a testet öltő gondviselés megjelenése, ha- nem – miként a király meggyilkolásakor is – az álmot megölkő Macbeth szövetségese, a gonoszság és iszonyat rémítő birodalmának segítségül hívott ereje.¹¹

„Felesleges volna óvni Önöket attól, hogy olyan jelzőket használjanak, amelyek el- lentmondanak a tárgynak, vagy nem illenek hozzá, ha nem azt látnók, hogy a legna-

¹¹ Korábbi interpretációk szerint a *bond* azt a köteléket jelenti, amely Macbethet az emberiséghez köti, Isten és a természet törvényét (*Ribner* [1959] 149–150. o.). Így azonban nem érthető, miért éppen e pillanatban akarja szétszakítani, amikor az már korábban semmivé lett, Duncan király, Isten által felkent uralkodója, rokona és vendége meggyilkolásakor.

gyobb angol szerzők is ebbe a hibába esnek [...] Shakespeare szinte állandóan” – így figyelmeztette diákjait Smith glasgow-i esztétikai előadásában (Smith [1983] 77. o.). Egy másik alkalommal pedig a Macbeth kapusjelenetét és a Hamlet sírásómonológját használta példaként: hiába jók önmagukban, helyesebb volna mellőzni őket, mert nem mozdítják elő a darab fő cselekményét (uo. 121. o.). Vagyis Smithnek ismernie kellett a szóban forgó passzust, de nincs jele, hogy ez inspirálta volna a láthatatlan kéz metaforájának használatára.

Látszólag hasonló a helyzet azzal a szöveggel, amely egészen más összefüggésben használta a metaforát. Smith ugyancsak behatóan ismerte, hiszen első, nyomtatásban megjelent írásában (az *Edinburgh Review*-ban 1756-ban) nagy teret szentelt neki, sőt le is fordított belőle néhány oldalt. Rousseau értekezéséről van szó, amellyel másodszer próbálta elnyerni a dijoni akadémia pályadíját. Az Académie des Sciences et Belles Lettres 1753-ban azt a kérdést tűzte ki: „Honnan ered az emberek közötti egyenlőtlenség, és összefér-e a természeti törvénnyel?” A hagyományos Rousseau-interpretációk szerint az értekezés a leggazdagabb bizonyágtétel a jó szándékú emberi természet és a rosszindulatú emberi történelem ellentétéről, ami írásainak vezérfonala, vagyis a természeti állapotból a polgári állapotba vezető fejlődés negatív értékelése: út a sötétségbe, „a liberalizmus legfontosabb 18. századi kritikája” (Hanley [2008] 137. o.). Szemben azzal, amit többek közt Hobbes, Locke és Pufendorf állított, a természeti állapotnak, mivel nem ismeri sem a bűnt, sem a veszélyt, nincs szüksége a civilizációra,¹² hogy bajait orvosolja. Ellenkezőleg, a civilizáció nem orvosság az emberi természet bajaira, hanem azok oka.¹³

Az értekezés bevezetőjében Rousseau egyértelműen leszögezte: ezt a választ nem empirikusan kell megalapozni. „Kezdjük hát azon, hogy félretesszük a tényeket, mivel kérdésünkre nincsenek befolyással. Nem szabad történeti igazságoknak tekinteni a tárgyunk körül végezhető vizsgálódásokat. Csupán hipotetikus és feltételes okoskodások ezek, inkább csak arra jók, hogy megvilágítsák a dolgok természetét, arra nem, hogy valódi eredetüket kimutassák.” (Rousseau [1978] 85. o.) Mégis, az értekezés „elkanyarodó jegyzetei” bőven merítenek azokból az „útirajzokból és beszámolókból”, amelyekben „az ember tanulmányozásának fellengzős neve alatt mindenki csak a saját országában élő embereket tanulmányozza”. A korai antropológia, „a leghasznosabb és a legkevésbé előrehaladott tudomány” és etnográfia Európa- vagy még inkább civilizációcentrizmusának kritikáját Rousseau részben arra építette, hogy „a tengerészek, kereskedők, katonák, hittérítők” nem voltak képesek arra, amire az ókor filozófusutazói igen, hogy „megismerjék az emberek közti hasonlóságokat és különbségeket, és egyetemes tudásra tegyenek szert”.¹⁴

¹² A szó ekkoriban nyeri el új jelentését, lásd *Starobinski* [1993] 1–35. o.

¹³ A számtalan példa közül csak a tanulmányom szempontjából igen fontos Wokler-esszére hivatkozom: *Wokler* [2006] 113–114. o. Ezzel szemben Istvan Hont alapvetően új módon értelmezte Rousseau felfogását a civilizációról, a gazdasági fejlődésről és Európa politikai kilátásairól, Rousseau és Smith erkölcsfilozófiájának érintkezési pontjait és politikai filozófiájának ellentétét, amit a 2009-ben tartott és remélhetően az idén megjelenő Carlyle-előadásokban foglalt össze. Két előadásának elérhető felvétele: <http://www.youtube.com/watch?v=iOniStEYo2c>, <http://www.youtube.com/watch?v=v83Zh2IenM4>.

¹⁴ A nemes vadember eszmetörténeti paradigmájáról és ebben Rousseau valódi szerepéről lásd *Ellingson* [2001].

Afrika és lakosai megismerése Rousseau szerint még hátravan, s amíg az igazi filozófusok valamelyike be nem járja az összes vad vidéket, és be nem számol róla, nem adhatunk hitelt „a faragatlan utazóknak”, akik eldöntik az egyik lényről: ez ember, a másikról: ez állat. De a fizikai képességek megfigyelése dolgában elfogadhatjuk a szemtanúk leírását: a hottentották¹⁵ szeme „olyan fürge, és oly biztos a kezük, hogy az európaiak a közelükbe se érnek. Száz lépésről egyetlen kőhajítással eltalálnak egy fél solidus nagyságú célpontot, és ami még meghökkenőbb, ahelyett, hogy szemüket a célra szegeznék, ahogyan mi tesszük, állandóan mozgatják és kancsalítanak vele. Mintha valami láthatatlan kéz irányítaná a követ.” (Rousseau [1978] 166. o.)¹⁶

Macbeth után Dél-Afrika, a skót királyi udvar vérfürdői után a ma khoikhoi néven ismert népcsoport célba dobó ügyessége – elképzelhető-e valamiféle kapcsolat a metafora két használata között? Erre biztosan nem tudok válaszolni, de már a kérdés is pontosításra szorul. Rousseau forrása, Peter Kolb ugyanis nem használta ezt a kifejezést, ám Rousseau ezúttal mégis pontosan idézett. Némi filológiai bogarászás következik, akit ez kevésbé érdekel, nyugodtan átlapozhatja.

BÚJÓCSKA A LÁTHATATLAN KÉZZEL, AVAGY FILOLÓGIAI KITÉRŐ

Peter Kolb (1675–1726) nem tartozott azon európaiak közé, akiknek „fontosabb volt az, ami az erszényükbe került, mint az, ami a fejükbe”. Halléban végezte az egyetemet, disszertációját az üstökösökről írta, majd a porosz király államtanácsosának, a csillagászatot és a tudományt kedvelő Krosick bárónak lett a titkára. 1705-ben azért küldték a Jöreménység fokához, egy holland gyarmatra, hogy ott csillagászati méréseket és megfigyeléseket végezzen. A küldetés nem volt sikeres, de Kolb elkezdett megfigyeléseket gyűjteni az ottani természeti világról és őslakosokról, amit mindaddig folytatott, amíg átmeneti vaksággal járó szembetegsége 1713-ban rá nem kényszerítette az Európába való visszatérésre. Tapasztalatait összegző könyve 1719-ben jelent meg Nürnbergben latin címmel (Caput Bonae Spei Hodiernum) és német szöveggel, amely egy patrónuhoz írt fiktív levelek formájában – 846 oldalas főlíókötetben – ismertette a terület topográfiáját, vagyis természettörténetét, a khoikhoi törzsek életét és szokásait, valamint a holland gyarmaton zajló eseményeket, köztük a telepések egy csoportjának lázadását a kormányzó ellen. A második rész 17. levelében azokat a tevékenységeket (*Künsten*) mutatta be, amelyekben a khoikhoi emberek jeleskednek: „futás, úszás, vívás, hajítás, halászat, vadászat, valamint a zenéjük, énekeik és táncaik”. Ebben a leírásban a cél egy háromkrajcáros érme, és Kolb azzal érzékeltette a hottentották célzóképeségét, hogy nem egyszer vagy kétszer képesek eltalálni egy követ a célt, „hanem tízszer és még többször, anélkül hogy akár egyszer elhibáznák”. De „a néző számára az a legkülönösebb, hogy fel se foghatja, hogyan képes egy hottentotta a célt eltalálni, vagy egyáltalán mikor céloz. A megfigyelő egy pillanatra se látja őt nyugton maradni, állandóan mozgásban van, hol előre szalad, hol hátra, hol felegyenesedik, hol lehajol, és egyszer csak váratlanul elhajtja a követ, és mindezekkel a korábbi grimaszokkal oly pontosan eltalálja az adott vagy általa kiválasztott célt, hogy a legjobb

¹⁵ Ezt a nevet eredetileg a hollandok adták, gúnyolva vele a bennszülöttek „dadogó” beszédmódját, ezért ma nem szokás használni, helyette a nép, ember jelentésű *khoikhoi* az elfogadott. Én is ezt használom, csak az idézetekben követem a korabeli szóhasználatot.

¹⁶ Rousseau [1978] forrása a Pleiade-összkiadásra támaszkodó magyar jegyzetek szerint „Peter Kolb(en) német utazó”, akinek Utazás a Jöreménység fokára című könyvét többször is kiadták franciául, bekerült az *Histoire générales des voyages* című gyűjteménybe is” (771. o. 38. sz. jegyzet).

lövész sem tudna jobban a céltábla közepébe lőni.” (Kolb [1979] 124. o.) Hogy stílszerű legyenek: itt bizony nyoma sincs a láthatatlan kéznek. Ugyanez a helyzet a mű 1727-es holland kiadásával, amely egy évvel Kolb halála után jelent meg, de amelyhez még új előszót írt (Kolb(e) [1727] II. 104. o.). A két kiadás teljes összevetése nyilván csak egy kritikai kiadás keretében volna elvégezhető, de a szóban forgó szöveghely a holland kiadásban nem tér el a német eredetitől.

Egy rövidített angol változat először 1731-ben látott napvilágot, majd 1738-ban újra. Ennek szövegéből csak a kulcsmondatokat idézem: a hottentotta „szemei, kezei és lábai vadul mozognak, és azt gondolhatod, bolondot játszik, és bármi érdekelheti, csak a cél nem, amikor váratlanul elszáll a kő és pontosan célba talál, mintha egy láthatatlan erő (*invisible power*) irányította volna” (Kolb(en) [1738] I. 245. o.).

Nyomon vagyunk – de még nem a célnál. Kolb angol sikere tovább folytatódott, 1746-ban bekerült egy többkötetes gyűjteménybe, ami a kiadók új törekvését tükrözte: egyetlen műben, kezelhetőbb formában hozzáférhetővé tenni a legfontosabbnak ítélt útleírások tömörített szövegét. A kiadói bevezető két mozzanatra hívta fel az olvasó figyelmét: az egyik az, hogy „Kolb(en)” leírása mennyire teljes, hogy „semmit sem hagy a jövődő utazókra, amivel kiegészíthetnék”. A másik az őslakosokat emberi és érényes lényeknek tekintő szemléletének újdonsága: „A hottentotákról oly sok különböző és mesés történet kering [...] a legtöbb korábbi szerző tudatlansága vagy rosszindulata olyan lényeknek ábrázolta ezeket az embereket, akik csak egy fokkal állnak az állatok fölött, és csak formájukban emberek; miközben valójában a leginkább emberi és érényes lények közül valók az emberiség minden fáját tekintve.” (Green [1746] III. V–VI. o.) A kiadói érvek egyszerre hivatottak a szöveg autoritását megalapozni és a vélhető célközönséget, „a tudósok köztársasága” tagjait megnyerni, kiemelve a szerző humánus és felvilágosodott alapállását (Good [2006] 61., 92. o.).

Kézenfekvő feltevés, hogy az 1746-os gyűjtemény kiadói az 1731-es fordítás változatlan szövegét használták, s akkor itt nem jutunk közelebb a láthatatlan kézhez. De a valóság más: „so that you would think him playing the fool, instead of taking aim, till away flies the stone directly to the mark, as if carried by some invisible hand” (Green [1746] III. 355. o.). Ám korai még heurékát kiáltani, hisz Rousseau forrását keressük, és ezt egy francia kiadásban kell megtalálni. Mielőtt ennek nekifognék, még egy pillantást érdemes vetni Green útleírás-kollekciójára. Az egyik afrikai útleírásban ugyanis, amelyben egy olasz kapucinus számolt be Angola és Kongó vidékein végzett missziós tevékenységéről, szintén megjelenik a láthatatlan kéz. Az angol kiadó bevezetője nem fukarkodott a jelzőkkel: a szerzetes felnagyított dolgokat, abszurd és hihetetlen történetekkel igyekezett rendjét és vallását dicsőíteni, ugyanakkor a legnagyobb tudatlanságot árulta el, s ezek nem személyes gyengéi, hanem szinte elválaszthatatlan tulajdonságai minden hittérítőnek. Az egyik történet azt beszéli el, hogy a szerzetes gyakran korholt egy embert bűnös életmódja miatt, ám az csak gúnyolódott vele. De egy nap, amikor két kísérőjével átkelt egy folyón, „egy láthatatlan kéz a levegőbe emelte [...] s a bűnöst többé nem látták” (i. m. 181–182. o.). Ha másra nem is, de arra jó ez a fordított mennybemeneteli anekdota, hogy érzékeltesse, olyan kifejezéssel van dolgunk, amelynek felbukkanása Kolb útleírásának szövegében nem példa nélküli interpoláció.

Ami pedig a francia kiadásokat illeti, az első 1741-ben jelent meg egy amszterdami kiadónál három kis kötetben, amelyet hamarosan újabbak követtek. Sőt a német eredetit 1719-ben megjelentető Peter Monath is ezt a francia szöveget fordította vissza németre, és adta ki újra Frankfurtban 1745-ben, megjegyezve, hogy a francia változat sok hibát tartalmaz, vagy mert a fordító nem tudott elég jól németül, vagy sajnálta a kellő fáradtságot, ezeket ő az eredeti alapján korrigálta. A francia fordító Jean Bertrand viszont arról számolt be, hogy a kivonat természetesen itt-ott mellőz részleteteket és történeteket, amelyek az eredetiben vagy a holland fóliókötetben megtalálhatók. A célba

dobás leírása is ezek közé tartozik, nem szerepel sem e francia kiadásban, sem a német visszafordításban.

Az angol útleírás-gyűjtemény harmadik kötetének bevezetőjében a nyomdászkiadó Green büszkén tudósított arról, hogy a francia kancellár már elrendelte a mű fordítását (*Green* [1746] III. VI. o.). 1747-ben meg is kezdődött a Prévost abbé által szerkesztett 19 kötetes útleírás-sorozat kiadása, és ennek ötödik kötete tartalmazta a Kolb művéből készült körülbelül 120 oldalas kivonatot. Noha ennek felvezető sorai rövid tájékoztatást adtak az előzményekről (ilyet az angolban nem találtam), megemlítve a német, a holland és az első angol publikálást, a francia nem szerepelt köztük, s – legalábbis a célba dobás itt is előadott történetében biztosan – nem is annak szövegét használták, mert a láthatatlan kéz itt jelen van: „*Il semble que leur pierre soit portée par une main invisible.*” (*Prévost* [1747] 156. o.)

A gyűjtemény német kiadása ezzel szinte párhuzamosan kezdődött, s a hottentották leírása természetesen abból sem maradhatott ki. A sorozat ötödik kötetében olvasható a történet, amely itt is ugyanazokat a kifejezéseket használta a célra egyáltalán nem figyelő hottentotta ügyességét jellemezve (bár itt a cél az első kiadásból ismert háromgarasos pénzérme fele, tehát a feladat nehezebbé vált): „*bis der Stein gerade nach der Ziele, wie durch eine unsichtbare Hand geworfen fliegt*” (*Schwabe* [1747–1774] V. 157. o.). A kör bezárult: Kolb másodszor is vissza-, a láthatatlan kéz pedig megérkezett Németföldre.

* *Raum* [1997] szerint „a holland fordítás nem szó szerinti, a szöveg nem tagolódik három részre” (31–32. o.). Az utóbbi állítás, legalábbis az internetről letölthető változat esetében téves, lásd: <http://archive.org/details/naaukeurgeunit00kolb>.

Van-e tanulsága ennek a filológiai kurkászásnak? Annyi mindenesetre, hogy a kiváló Rousseau-kutató, Robert Wokler tévedett, amikor azt állította, hogy a kifejezés forrása „nyilvánvalóan a francia szöveg” volt. Az a feltevése pedig, hogy Rousseau lett volna „Smith fő inspirálója”, és hogy a láthatatlan kéz koncepciója furcsa átalakuláson ment keresztül, amikor a felvilágosodás korának legfőbb kritikusától átkerült annak legkiemelkedőbb szószólójához, hiszen az őslakók önállóságának eszközéből a piaci társadalom instrumentumává változott (*Wokler* [2006] 93–94. o.), részben bizonyíthatatlan,¹⁷ részben pedig a Második értekezés olyan olvasatára épül, amely az emberi tökéletesedést kizárólag tragikus vétségként fogja fel.

Kolb könyve ugyan nem volt meg Smith könyvtárában, sőt valószínűleg a Green (Astley)-féle útleírás-gyűjtemény sem,¹⁸ amely kivonatossan közölte a Jóreménység foka vidékének bemutatását, mégis kétségtelen, hogy Smith nemcsak Rousseau olvasójaként, hanem első kézből ismerte Kolb könyvének valamelyik változatát. A forrásai megjelölésével többnyire igen szűkmarkú skót filozófus A nemzetek gazdagsága egyik első kéziratrövidékében rendszere legfontosabb kategóriáját, a munkameg-

¹⁷ Judit Shklar Rousseau-könyvének figyelmeztetése ma is időszerű: a metaforák nyomon követése fáradságos, és csak úgy lehet eldönteni, hogy használatának mikor van és mikor nincs jelentősége, ha esetről esetre minden használatát szemügyre vesszük – máskülönben spekuláció bizonyíték nélkül (*Shklar* [1987] 227. o.).

¹⁸ A Bonar-katalógusban szereplő *Collection of Voyages* című négykötetes gyűjteményt Mizuta azonosnak gyanította a Green (Astley) által kiadottal, amely – mint láttuk – tartalmazza Kolb rövidített változatát, de ez tévedés, mert az előbbi 1729-ben jelent meg, míg az utóbbi 1745-ben és címében is hangsúlyozta, hogy új gyűjtemény: *A new collection...* Lásd *Bonar* [1894] 119. o., illetve *Mizuta* [1967] 150. o.

osztást elemezte, s itt hivatkozott „Mr. Kolb(en)re”, annak bizonyítékát találva meg a hottentottáknál, akik „a legbarbárabb ismert pásztor-nemzet a világon” (a barbárság itt civilizálatlanságot és nem kegyetlenséget jelentett), hogy a falvaikban már létezik a munkamegosztás kezdeti foka. „Kolb(en) szerint minden hottentotta faluban található olyanok, akik a kovács, a szabó, sőt az orvos mesterségét űzik, és főként, bár nem kizárólagosan, ennek révén tartják el magukat, ami alapvetően megkülönbözteti őket a többiektől.” (Smith [1978] 583. o.)

1762–1763-ban és a következő tanévben tartott jogi előadásairól két – hivatásos írnokok kezétől származó – jegyzet is fennmaradt. Az első részletes illusztrációkkal támasztotta alá a létfenntartási eszközök megszerzésének egymásra következő módjairól (vagy szakaszairól – amint ezt Ronald Meek nyomán szokássá lett a marxi szakaszelmélet előzményeként interpretálni (Meek [1967]), valamint a tulajdon intézményének kialakulásáról és fejlődéséről szóló magyarázatát, és erre építette az igazságosság, a kormányzat és a politika elemzését. A csere természetesnek jellemzett emberi hajlamát, az emberi szociabilitást, amely az önérdeket a másik meggyőzése vagy a vele kötött megállapodás révén képes elérni, szembeállította az ilyesmire képtelen állati magatartással. Bár a közös cél olykor egyesíti az állatok erőfeszítését, soha nincs köztük megállapodás arról, ami utána következik. Ez figyelhető meg a kutyaénál, „és még inkább a majmoknál, amikor a Jóreménység foka vidékén kifosztanak egy ültetvényt. Miután nagyon leleményes módon elvitték az almákat, mivel nincs köztük megállapodás, viaskodnak (akár a pusztulásig), és számos halottat hagynak a helyszínen. Nincs más eszközük céljuk elérésére, mint hízéggel elnyerni valaki jóindulatát. Az emberek, ha szükségük van rá, szintén ezt teszik, de általában az önérdek erősebb rugójához folyamodnak.” (Smith [1978] 352–353. o.)

Mindebből talán levonható a következtetés: a láthatatlan kéz metaforáját Smith aligha Kolbtól kölcsönözte, de az túlzás nélkül állítható, hogy két kulcsfontosságú elméleti kategóriája: a munkamegosztás és az önérdek értelmezéséhez és illusztrálásához vett példákat Kolb útleírásából.

A hagyományos olvasatok szerint a felvilágosodás gondolkodói – számos hangsúlykülönbség ellenére – egyetértettek abban, hogy a történelem a haladás terepére, még ha az gyakran lassú és egyenlőtlen is. Turgot szavaival: „a szokások és a viselkedés finomodik, az emberi szellem felvilágosodottabbá válik, az elszigetelt nemzetek közelednek egymáshoz, végül a kereskedelem és a politika egyesíti az egész bolygót, és az emberiség egésze a nyugalom és az izgatottság, a jó és rossz idők hullámlása közepette állandóan – bár lassan – halad a tökéletesebb állapot felé” (Turgot [1844] II. 598. o.). Velük szemben Rousseau ugyanezt a korszakot a romlás, az igazságtalanság és az egyenlőtlenség koraként ábrázolta (Nietzsche [2002] 33. o.). Posztmodern változatban ez úgy hangzik, hogy ő volt az ellenfelvilágosodás szellemi projektjének atyja, aki a korabeli Európa felvilágosodott civilizációjának társadalmi szétesettségét és erkölcsi hanyatlását – amely a természetes önszeretetet agresszív önzéssé alakította át – szembeállította a korai társadalmakkal, ahol még lehetséges volt a kettő egyensúlya (lásd például Garrard [2003]). Ez a keletkezőfélben lévő társadalom még „arany középúton áll az eredendő állapot restsége és a mi önzésünk féktelen csapongása között”, ez az emberre nézve legjobb állapot, ez a világ igazi ifjúkora, s

a „vademberek [...] ezen a ponton álltak, amikor felfedezték őket”. A történelem további menetében „minden későbbi haladás látszólag az egyén tökéletesedéséhez, ám valójában a faj elaggásához vitt közelebb” (Rousseau [1978] 130. o.).

A Rousseau-i történeti narratíva, amely egyfajta feltevéseken alapuló történetírás (*conjectural history*), azonban nem egyszerűen arról szól, hogyan mondja el újra a Teremtés könyvét a kálvinista Genf polgára – a bűnbeesés nélkül. Kolb biztos kézzel célba találó vadembere a trópusi Afrikában, az emberiség bölcsőjében, már egy társadalom tagja, amelyet éppen az önzés tart össze. Fizikai képessége csak addig elegendő a létfenntartáshoz, amíg a szaporodás nem kényszeríti nagyobb alkalmazkodásra a természeti különbségekhez és viszontagságokhoz. Paradox módon a természeti akadályok leküzdése során nemcsak arra tanítja meg őket a tapasztalat, hogy az emberi cselekedetek egyetlen indítéka az önzés, hanem arra is, mikor számíthatnak a közös érdek alapján embertársaik segítségére. Az életmód változása miatt az egyének fizikai képességei hanyatlanak, de együttesen sikeresebbek. Ám attól a pillanattól kezdve, hogy az emberek ráébredtek, szükségük van egymás segítségére, és előnyös másokénál nagyobb készletekkel rendelkezni, majd megtörtént a kohászat és a földművelés bevezetése, lehetőség nyílt az egyenlőtlenség, a nyomor és a szolgaság kialakulására, megbomlott az egyensúly a „vas használata és az élelmiszer-fogyasztás”, vagyis a szükségletek két csoportja és az őket kielégítő, a létfenntartást, illetve a háborút és a fényűzést szolgáló termelési ágak között. Így tekintve, a felvilágosodás filozófusai és Rousseau közötti különbség nem abban állt, hogy az előbbieket hittek az ember természetes szociabilitásában és a társadalom erre épülő önszabályozó képességében, míg Rousseau nem, és ezért az államra kellett ruházni azt a feladatot, hogy megteremtse a társiasságot (Garrard [2003] 8. o.), hanem abban, hogy Rousseau a két szektor, a mezőgazdaság és az ipar megbomlott egyensúlyát összefüggésbe hozta az ember fizikai és morális jellege, az önszeretet és az önérdék között kibontakozó ellentéttel és ennek lesújtó következményeivel.¹⁹

Mint láttuk, nincs arra bizonyíték, hogy Smith Rousseau-tól kölcsönözte volna a láthatatlan kéz koncepcióját, az viszont tény, hogy az *Edinburgh Review*-ban közölt írása az ő értekezésének szentelte a legnagyobb figyelmet, „amely Mandeville alapelveit finomítja, továbbfejleszti, feldíszíti és megfosztja” mindattól, ami az eredetiben „a romlottság és szabadosság színében” tüntette fel őket (Smith [1996] 134. o.). Smith szerint, noha Mandeville és Rousseau teljesen eltérően jellemezte „az emberiség primitív állapotát”, az első a lehető legbűnösebb és legnyomorúságosabb állapotként, a második a legboldogabb és az emberi természethez leginkább illő helyzetként, abban mégis egyetértenek, hogy az emberből hiányzik az ösztön, amely társadalmi együttélésre kényszerítené. Smith azonban ekkor, bár tömören összefoglalta az értekezés számára lényeges gondolatait egyenlőtlenségről, társiasságról, igazságosságról, szánalomról s az erények eredetéről stb., kitért Rousseau részletes kritikája elől, „mert az elemzés nem adhat képet egy olyan műről, amely kizárólag leírásból és retorikából áll”. Helyette inkább lefordított három részletet Rousseau értekezéséből, köztük azt is, amely a munkamegosztásból vezeti le a tulajdont s az egyenlőtlensé-

¹⁹ Ennek részletes kifejtését lásd Istvan Hont már idézett két előadásában.

get. Ennek elemzésére négy évvel később – hivatkozás nélkül – a *Theory of Moral Sentiments*ben (Smith [1976a]) kerített sort, abban a fejezetben, amellyel később én is foglalkozom, mert szerepel benne a láthatatlan kéz.

Változatok a Gondviselésre – a londoni pestis és az agyaglábú kolosszus

A 21. század, az internet és a keresőmotorok világában már nem különösebben nehéz összeállítani egy listát valamely metafora, szókép stb. előfordulásairól, s bár az így kapott eredmény legjobb esetben is csak egyfajta adatközlés, távol az eszme- vagy fogalomtörténeti elemzéstől, mégis adalék a kifejezés használatának jobb megértéséhez.²⁰ Esetünkben nem ahhoz, hogy kiderítsük: honnan vette Smith a láthatatlan kéz metaforáját, hanem ahhoz, hogy érzékeltessük: milyen diszkurzív terekben bukkan fel e metafora a 17–18. században. A következő néhány példa ezt illusztrálja.

Kezdjük egy jó útra tért kurtizánna! Moll Flanders, Defoe oly sok visztagság után révbé érkezni vélő hősnője így számol be az életét megváltoztató fordulatról, amikor bankár férje belehal a csaló alkalmazottja miatt bekövetkező üzleti csődbe: „Öt évig éltünk szakadatlan nyugalomban és megelégedettségben, amikor egy láthatatlan kéz hirtelen csapása szétrombolta egész boldogságomat, és kiűzött a világba, olyan helyzetbe, amelyik éppen az ellenkezője volt az eddiginek.” (Defoe [1977] 176. o.)

Defoe 1719 után lényegében felhagyott a politikai publicisztikával, és ekkor vált a modern regény egyik megteremtőjévé. A valaha presbiteriánus lelkésznek készülő sikertelen üzletember, aki újságíróként tollát egyaránt eladta whig és tory kormányoknak, de ragaszkodott nonkonformista vallási meggyőződéséhez és politikai és szellemi értékrendjéhez, amelyet whig kultúraként lehet definiálni, s amelynek legfontosabb és máig legolvasottabb írója lett (Clark [2009] 595–614. o., Guilhamet [2010]), az 1721–1722-es időszakban, a Déltengeri válság után²¹ és egy fenyegető pestisjárványtól tartva írta meg azt a három, első személyben előadott történetet (Moll Flanders, A londoni pestis, Jack ezredes), amelyben szerepel a láthatatlan kéz. A korabeli népszerű nem fikciós bűnügyi történetek, önéletrajzok, útleírások és újságtudósítások konvencióit a maga céljaira alakító és a whig elveket immár irodalomká transzformáló három történet egy szajha és egy zsebtolvaj szerencsés véget érő pikareszk fejlődésregényében, illetve a pusztító járványról beszámoló fiktív (körülbelül 1780-ig valóban egykorúnak hitt)²² naplóban a korszak újdonságát feltáró, átfogó igényű képet rajzolt fel. Egyaránt szólt a korabeli és az előző századi London sötét tereiről, a brit kereskedelmi és birodalmi terjeszkedésről és a Gondviselés működé-

²⁰ Emma Rothschild már idézett áttekintésére ez nem vonatkozik: az ő szövege hagyományos filológiai munkára épül érdemi elemzéssel párosítva (Rothschild [2001] 116–121. o.). Warren Samuels korrekten felsorolja a keresőmotorokat és az időpontokat, és semmilyen kommentárt nem fűz a körülbelül ötvenféle idézetlistához, ám az sem derül ki, hogy az idézett patrisztikai szövegek eredetiben használták-e a kifejezést (Samuels [2011] 16–30. o.). Lásd még Harrison [2011].

²¹ Erről és Defoe gazdasági írásairól lásd Madarász [2011].

²² Erről s a későbbi vitáról lásd Bastian [1965].

séről stb. Ahogy egyik méltatója fogalmazott: talán ő volt az első igazán modern angol író, felvilágosodott, racionálisan pragmatikus a korabeli angol értelemben, vallásos, de nem fanatikus (*Richetti* [2008] 3. o.). Ezt példázza Moll Flanders férfi megfelelőjének, Jack ezredesnek a figurája, akit bűnözőként ugyancsak Virginiába deportálnak, de ott sikeres ültetvényessé válik, s ekkor szembenézve saját addigi életével, rádöbben az isteni gondviselés és kegyelem valóságára: „ha pedig mindezt egy láthatatlan kéz művelte irántam való kegyelemből, mit tettem én, és hol éltem én, hogy a legérzékletlenebb és leghálátlanabb vagyok isten minden teremtménye közül?” (*Defoe* [1982].)

Az 1720-ban Marseille-ben kitört pestis a terület lakosságának egynegyedét elpusztította (*Signol és szerzőtársai* [2002] 837–838. o.). Angliában is nagy riadalmat okozott: a karantént szabályozó intézkedések alkalmazása és újradefiniálása éppúgy része volt a hivatalos reagálásnak, mint a bűnbánat napjának meghirdetése (*Healy* [2003] 25. o.).²³ Defoe nyergesmester nagybátyja fiktív beszámolójaként prezentált tényregénye ugyanúgy az előző századot kelti életre, mint Moll Flanders „1683-ban írt” öregkori „emlékezései” – s annyiban is egymásra rímelnek, hogy mindkét szöveg az olvasók „valódi” emberek és események iránti igényét kívánta kielégíteni. A pestis leírása viszont az elbeszélő dilemmájával is szembesíti olvasóját: míg személyes túlélését az isteni sugallatba vetett hitével magyarázza, az üstökösök megjelenésében az isteni ítélet előhírnökét látó rémület egy ideig őt is hatalmába keríti, ám végül visszatér a józan tudományos objektivitáshoz. „Mégse túloztam el azonban annyira ennek az eseménynek a jelentőségét, mint mások, mert tudtam, hogy a csillagászok ezeket a tüneményeket természeti okokra vezetik vissza, sebességüket, sőt keringésüket is kiszámítják, vagy legalábbis megkísérlik kiszámítani, és így alaptalan volna pestis, háború, tűzvész vagy más hasonlók előfutárainak, hírnökeinek, sőt előidézőiknek tartani őket.” (*Defoe* [1978] 27. o.)

A pestis hirtelen megszűnését viszont már egyértelműen a Gondviselésnek tulajdonította. „És ezeknek a megpróbáltatásoknak kellős közepén, amikor London városának helyzete valóban szörnyűsége volt, épp ekkor Istennek úgy tetszett, hogy, mondhatni, saját kezűleg lefegyverezze az ellenséget; a fullánk elvesztette mérgét. Csodálatos fordulat volt, még magukat az orvosokat is meglepte [...]. Ez pedig nem valamiféle újonnan feltalált gyógyszer következménye volt, sem holmi új gyógymódé vagy oly tapasztalaté, amelyet az orvosok és felcserek kezelés közben szereztek, hanem nyilvánvalóan ama Lény rejtélyes, láthatatlan kezétől származott, aki a pestis ítéleteként reánk küldte.” (Uo. 287–288. o.)²⁴

Az elbeszélő tudatában van a rettenet misztikus és racionális olvasatai közötti feszültségnek – a járvány megszűnése csúffá teszi a tudományos magyarázatokat: „még a legkevésbé vallásos orvosok is kénytelenek voltak elismerni, hogy mindez természetfeletti és rendkívüli volt, és hogy nem lehet rá magyarázatot találni”. Ugyanakkor ez az állítás alapvetően hasonló forrásból táplálkozik, mint az üstökösökkel kapcsolatos hiedelmek, amelyeket csak a kétségbeesés fogdatat el: „egyese

²³ Ugyanott lásd a korábbi angol pestisirodalom ismertetését.

²⁴ Megjegyzendő, hogy a modern epidemiológia sem ad monokauzális magyarázatot a pestis megszűnésére (lásd *Roberts* [1966] 101–105. o. és *Thomas* [1966] 105–110. o.).

most, amikor már nem érzik annyira át a történeteket, úgy vélekednének: mindez csupán kenetteljes kántálás vallásos dolgokról, történelemírás helyett prédikáció, a tanítót játszom ahelyett, hogy megfigyeléseimet közölném”.

A providencialista narratíva politikai vonulata az Oxfordba menekült királyi udvar elleni kifakadásban csúcsondott ki: bár őket a ragály elkerülte, ezért sem a hála, sem a javulás jeleit nem mutatták, holott „égbekiáltó bűneik sokasodtak meg már annyira, hogy e szörnyű istenítéletet az egész nemzet fejére idézték” – mintegy ezzel is megindokolva a majdani dicsőséges forradalom szükségességét („sohasem tértem el a forradalom elveitől” – írta egyik pamfletjében; *Defoe* [1715] 50. o.). Az isteni gondviselést politikai magyarázatként pedig már jóval korábban is alkalmazta, így például amikor Anglia és Skócia uniójának előzményeit mutatta be, vagyis azt a folyamatot, amelyben ő maga a kormány fizetett informátoraként és propagandistájaként vett részt.

1705 végén a két ország parlamentje és kereskedői olyannyira egymás ellen fordultak, hogy az már valóságos kereskedelmi háborúval fenyegetett: az angolok új vámot vetettek ki a skót posztóra, a skótok megtiltották az angol gyapjútermékek behozatalát, mire válaszul Anglia a Franciaországba irányuló skót gyapjúexport megakadályozására készült. „Ha ez megtörtént volna, az egész világ sem akadályozhatta volna meg a két nemzet háborúját [...], de az isteni gondviselés leleplezte azokat a rossz terveket, amelyeket örült emberek saját országuk romlására kieszeltek; és miként az oly gyakran megtörténik, a gonosz szándékú elképzeléseket egy láthatatlan kéz megmástitotta, és azt a jó kimenetelt érte el, amit eredetileg tönkre akartak tenni” (*Defoe* [1712] 55. o.).

Későbbre hagyva azt a kérdést, hogy a gondviselés mindent jóra fordító keze fogalmilag azonos-e a cselekvések nem szándékolt eredményeként létrejövő természetes rend feltételezett első mozgatójával,²⁵ néhány további szövegrészletet idézek, ahol az isteni gondviselés e két szerep valamelyikében jelent meg: vagy a jót a cselekvők tudtán kívül és akaratok ellenére megvalósító felsőbb hatalomként, vagy a természet rendjét meghatározó végső okként.

Joseph Glanvill (1636–1680) anglikán lelkész, a Royal Society tagja 1661-ben megjelent filozófiai értekezésében, amelyet Dugald Stewart Hume okságkritikájának „szokatlanul pontos és világos” 18. századi előfutáraként méltatott (*Popkin* [1953] 294. o., *Stewart* [1854] I. 84. o.), a providencialista teológia fogalmi keretében gondolkodott ugyan, de egyszersmind a Royal Society célkitűzésével összhangban a természet fokozatos tapasztalati megismerése mellett érvelt – más szóval egyszerre akarta elkerülni a dogmatizmust és a szkepticizmust. A bűnbeesés következtében elvesztettük Ádám érzékeinek hajdani tökéletességét (aki szabad szemmel látta az égi jelenségeket és a vér mozgását a bőr alatt), nincs biztos tudásunk az okokról, csupán azt ismerjük, ami külsőleg érzékelhető, ez pedig nem elegendő az ésszerű bizonyossághoz. „Márpedig ha valaki soha nem látta a belső fogaskerekeket és szerkezetet, akkor csupán a számlap és a mutatók pusztá látványa alapján aligha képes órát készí-

²⁵ Grampp, aki a láthatatlan kéz kilenc értelmezését veszi számba, ezt a teológiai olvasatot Vinerhez köti, és elutasítja (*Grampp* [2000] 449. o.).

teni. Igen rossz orvos lenne az, aki csak a fiziognómiát ismeri, de az anatómiát nem [...]. A legközönségesebb jelenséget sem lehet megérteni vagy tökéletesíteni, ha nem ismerjük rejtett szerkezetét, mert *a természet* minden dologban *egy láthatatlan kéz révén működik*” (Glanvill [1661] 180. o.). A metafora jótékonyan homályban hagyta, kié is ez a kéz, a világot teremtő Istené, vagy az anyag törvényei szerint működő természeté, esetleg a kettő között közvetítő erőé, amelyet a Glanvillre nagy befolyást gyakorló Henry More, a cambridge-i platonisták egyik vezéralakja a természet szellemeként írt le (Malet [1997] 269. o.).

Más szerepet kapott a láthatatlan kéz Isaac Barrow (1630–1677) egyik prédikációjában. A kiemelkedő matematikus (a matematikai analízis egyik előfutára), a cambridge-i Trinity College vezetője és mint a matematika első Lucasian professzora Cambridge-ben Newton elődje volt, továbbá hittudós és a bibliai exegézis tekintélye. Barrow meggyőződéses royalista volt. Szemben az anyagot elvként Isten mellé állító materializmussal, azt vallotta, hogy a Teremtő szabadon alkotta meg a világot és annak törvényeit. Mintegy a cambridge-i platonistáknak válaszolva és saját korábbi véleményét felülvizsgálva elutasította a ható ok létezését: nincs mechanikus okság, Isten állandó jelenléte hozza létre és működteti a dolgokat és eseményeket. Ha Istennek úgy tetszik, a holdfogyatkozás nem következik be, a napsugarak áthatolnak a Földön, vagy megkerülik, vagy pedig a Holdra máshonnan vetül fény. Nem vetette el az észre hivatkozó érvelést, mert arra akkor is szükség van, ha meg kell hajolni a Szentírás tekintélye előtt (Simon [1990] 324. o.). Egyik prédikációjában Isten létének bizonyítékeként sorolta a természetfölötti eseményeket, a jövendöléseket és csodatételeket; a Szentírásból és az ókori forrásokból vett példákat úgy tekintette, mint biztosítékokat „arról, hogy az isteni hatalom létezik és uralkodik minden emberi és természeti dolog felett”.

Egyik példája visszavezet bennünket az agyaglábú kolosszusról és az öt monarchiáról szóló próféciához Dániel könyvében, amely fontos szerepet játszott 1649 és 1661 között azoknak a radikális vallási-politikai mozgalmaknak az elképzeléseiben, amelyek Krisztus ezeréves királyságának azonnali megvalósulását várták és sürgették. A millenarista vallási radikálisok szemében a Stuart-restauráció azt jelezte, hogy az isteni gondviselés vagy bűneik miatt fordult el tőlük, vagy pedig újabb próbatétel elé állította őket (Capp [2008]). Barrow viszont ebben a speciális isteni gondviselés művét látta, amely nemcsak a természet fölött vagy ellenében érvényesül, hanem az emberek ügyeiben is, amikor az emberi okok nem elégségesek annak magyarázatához, miként dől meg jelentéktelen okok miatt a hosszú ideje uralkodó gonoszság vagy zsarnokság. A látszólag szilárd és erős állapot hirtelen és különös módon megváltozik, olyan tényezők hatására, amelyek gyengének és jelentéktelennek látszanak. Nem elegendő „sem a hatalmasok küzdelme, sem a politika erőfeszítései, sem az emberek iparkodása vagy körületekintése, hogy fenntartsák – egy láthatatlan kéz minden ilyen erőt megállít és keresztez minden ilyen fortélyt. *A hegyről kő szakad vala le kéz érintése nélkül* (vagyis egy csekély eszköz támad elő valamely távoli és titkos helyről, anélkül, hogy erre komoly befolyása lenne bármilyen emberi erőfeszítésnek) *és szétzúzá a vasat, rezet, cserepet, ezüstöt és aranyat*”. Ilyenkor lép fel egy Mózes, egy Makkabeus stb., hogy „egyetlen csapással vagy hirtelen hatással megszabadítsa az elnyomott nemze-

teket a szolgaságból” (*Barrow* [1751] V. 217. o.).²⁶ De még a gonosz uralkodóknak és zsarnokoknak is engedelmességgel tartozunk tetteiben, szóban és gondolatban, mert csak a Királyok királya ítélheti és büntetheti őket. Ezért azok, akik az utóbbi időben fellázadtak a király ellen, és háborút indítottak ellene, arra hivatkozva, hogy „nyers erővel szorítják kötelességére, valójában nemcsak a fejedelem jogait bitorolták, hanem Istenét is [...] magukhoz ragadva az Ő jogát és kivéve kezéből az Ő munkáját [...] elárulva, hogy nem hisznek Isten gondviselésében”. Pedig Isten, az imák által indítatva, ha valóban szükséges, „efféle szabálytalan események” nélkül is orvosolhatja és orvosolja is „az ilyen bajokat az egyházban és az államban”.²⁷

A' kegyetlen Nemesis, az állati ökonómia és Jupiter mennyköves öklei

A láthatatlan kéz providencialista értelmezésének példáit még sokáig folytathatnánk, most azonban egy olyan szerzőt idézünk, aki ugyan maga is pap és hittudós volt, de a metaforát pogány környezetbe ágyazva használta. Francois Fénelon (1651–1715) Cambrai érseke és a trónvárományos burgundi herceg nevelője egy drámai epizódban a végzet istenasszonyának szerepét jellemezte vele.²⁸ Kréta királya, a trójai háborúból visszatérő Idomeneusz tengeri viharba került, és meneküléséért áldozatot ígért a tenger istenének: neki áldozza az első élőlényt, akivel a parton találkozik. A parton fia és örököse sietett elébe, s hiába bánta meg a király „keservesen az ő meg nem gondolt fogadását, félt attúl, hogy az ő háza népe közzé elérkezik, rettegett annak meglátásától a' mi előtte a legkedvesebb volt a' világon. De a' kegyetlen Nemesis, ama könyörületesség nélkül való Isten Asszony, a' ki vigyázz, hogy megbüntethesse az embereket, mindenek felett a felfuvalkodott Királyokat, toszíttya vala Idomeneust az ő láthatatlan fatalis kezével” (*Fénelon* [1980] 113. o.).²⁹

Az elsőszülött fiú feláldozásának szörnyete sem ment fel a királlyal szembeni engedelmesség alól. Fénelon nem hagyott kétséget afelől, hogy az uralkodójuk ellen fellázadt krétaiak, akik a törvényeiket meghozó bölcs Mínoosz – aki egyszerre volt „abszolút uralkodójuk és a törvények szolgája” – jóvoltából erényes, józan, törvénytisztelő és istenfélő módon éltek, élvezve a szükséges javakat és megvetve a fényűzést, ebben a tragikus pillanatban éppúgy elfelejtik az „annyira szeretett bölcsességet”, mint az időlegesen önkívületbe kerülő, gyermekgyilkos Idomeneusz.³⁰ *Starobinski*

²⁶ A bibliai idézet dőlt betűvel: Dán 2. 45.

²⁷ „A király szerencsés visszatérése” alkalmából tartott prédikációjában (*Barrow* [1751] I. 220. o.).

²⁸ Fénelon volt az, aki 1699-ben megjelent politikai és gazdasági reformprogramjában – ókori történetbe ágyazva – fejtette ki a Napkirály hadi dicsőségre és fényűzésre alapozott despotikus politikájának kritikáját és az erényes, takarékos és békés agrárállam tervezetét (lásd *Keohane* [1980] 332–346. o., *Riley* [1994], *Starobinski* [2009] 198–205. o., *Hont* [2006] 382–387. o.).

²⁹ Fénelon európai hatása rendkívül jelentős volt, amit az is mutat, hogy a 18. század második felében hárman is lefordították magyarra. Itt Domokos Lajos debreceni főbíró fordításában idézem.

³⁰ *Starobinski* szerint a király legnagyobb bűne az, hogy nem veti alá magát alázatosan a sors (az isteni hatalom) akaratának, hanem megpróbálja kialakulni a számára kedvezőbb döntést, míg a közönség a bűnös elűzésével akar megtisztulni a vezető bűnétől (*Starobinski* [2009] 204. o.). Ezzel csak az a

[2009] Mozart felől, a fejedelmi tükör műfaji hagyományát folytató nevelési és utazási regényként olvassa a Télemakhoszt, *Hont* [2006] viszont a Napkirály és Colbert politikájának szisztematikus kritikájaként, egy átfogó reformprogram alapvetéseként. A menekülés Krétából és a végül ideális állammá váló Salentinum megalapítása Starobinski szerint egyben Idomeneusz megtérésének története is, de ez inkább a politikai visszatérés regénye: visszatérés azokhoz a törvényekhez, a királyi hatalom gyakorlásának és a kormányzásnak azokhoz az elveihez, amelyeket Idomeneusz nagyapja, a bölcs Mínosz vezetett be Krétán.

Mint láttuk, Kolb útleírásába egy ismeretlen angol fordító révén került bele a láthatatlan kéz. Annak megítélésére, hogy ez a gyakorlat mennyire volt jellemző a 18. századi fordításokra, nyilván nem vagyok felkészült, de számos példáját találni. Közük egy olyan szöveg fordítását, amely alapvetően fontos volt a skót presbiteriánus egyház (Kirk) számára, amely viszont lényeges szerepet töltött be Glasgow városa és egyeteme életében, ahol Adam Smith 1737 és 1740 között tanult, majd 1751-től 1763-ig tanított.³¹ Kálvin Intitúcióiról (A keresztyén vallás rendszere) van szó, pontosabban ennek 1762-ben Glasgow-ban megjelent fordításáról. Kálvin azt elemezte, hogy a számunkra véletlenné tűnő dolgokban a hit felismeri Isten titkos impulzusát. S bár az ok nem mindig jelenik meg, „de kétségkívül hinnünk kell abban, hogy a dolgok bármifajta változását a világban Isten láthatatlan kezének befolyása és irányítása idézi elő” (*Calvin* [1762] 84. o.).

A gondviselés eszméje nem játszott központi szerepet Kálvin teológiájában, és lényegesen kevesebb figyelem is jutott rá, mint a predesztináció tanára (lásd erről *Helm* [2004], [2009], *Kirby* [2003], *Reardon* [1975]), de itt csak a metafora megjelenésével foglalkozunk. A szöveg alapja Thomas Norton először 1561-ben megjelent fordítása, amelynek előszavában a fordító szembenézett minden fordítás alapkérdésével: az eredetihez kell-e ragaszkodni, vagy a célnyelvhez kell-e alkalmazkodni. Norton a latinhoz való hűség mellett döntött: „olyan szorosan fogom követni a szavakat, amennyire csak az angol nyelv kifejezései megengedik” (lásd a fordító előszavát *Calvin* [1576]-ban). Ebben és későbbi kiadásaiban nem leljük a láthatatlan kéz nyomát, hanem csak az Úr kezének titkos munkájáról (az eredetiben: *ex secreta manus Dei agitatione prodire*) olvashatunk (*Calvin* [1576] 85. o.).³² Harrison már idézett tanulmányában úgy vélekedik, hogy az ismeretlen betoldó azért választhatta a kifejezést 1762-ben, mert korabeli teológiai értelmét szilárdnak és a kálvini felfogást jól kifejezőnek tartotta, alkalmazásával érzékletessé tudta tenni a világot felügyelő általános és az emberek sorsát irányító speciális gondviselés elképzelését (*Harrison* [2011] 39. o.).

„Az a bölcsesség, amely e lények szerveit oly művészettel létrehozta és elrendezte, hogy egy közös cél érdekében működjenek együtt, ott munkál azokban a tevékeny-

baj, hogy Fénelonnál a király ellen lázadó krétaiak is bűnösök. De ez persze nem óvta meg Fénelont XIV. Lajos dühétől: a kegyvesztéstől és az élethosszig tartó vidéki száműzetéstől.

³¹ Phillipson kiváló Smith-monográfiájában idézi a glasgow-i polgárok jellemzését a 18. század közepéről: „a polgárok fő gondja a vallás és a kereskedelem volt, a legfőbb eszköz arra, hogy valaki fontossá váljék közöttük – a vagyon és a pietizmus” (*Phillipson* [2010] 29. o.).

³² A magyar fordítás is ugyanilyen megoldást választott: „Az Úr kezének titkos munkájából.” (*Kálvin* [1909] I. 194. o.)

ségekben is, amelyek természetesen következnek az állati ökonómiából. Egy láthatatlan kéz vezeti őket a cél felé. Csodálkozunk rajta, hogy pontosan és hibátlanul végzi feladatait. Úgy látszik, mintha racionálisan cselekedne, mintha céllal fordulna vissza, vagy tenne egy szükséges mozdulatot. Mindebben az állat csupán annak a titkos mechanizmusnak engedelmeskedik, amely mozgatja. Csupán vak eszköz, amely nem képes megítélni saját cselekedeteit. Az a csodálatos intelligencia teremtette, amely minden rovar számára kijelölte a maga körét, miként minden égitestnek a maga pályáját.” (Bonnet [1764] II. 236–237. o.)

Eszmetörténetileg fontos pillanat volt-e, amikor Charles Bonnet genfi természetbúvár és filozófus 1764-ben kiadott művében az állatok racionálisnak tűnő viselkedését magyarázva kapcsolatba hozta a láthatatlan kéz tevékenységét az ökonómia antik gyökerű fogalmával, vagy csupán véletlenszerűen került a két fogalom egymás mellé? (Force [2003] 73. o.) Másként fogalmazva: a gondviselés által elrendezett világ harmóniája érvényesül-e mindabban, amit a részek és az egész viszonyát leíró fogalom fejez ki, legyen szó akár a természet, az állatok, avagy az emberiség ügyeiről?

Az ökonómia fogalomtörténete a háztartás-kormányzás hagyományos és ismert etimológiája mellett kevesebb figyelmet szokott fordítani arra a vibráló és változékony használatra, amely más diskurzusokban alakult ki és más jelentésekkel társult. Az egyik a teológia, ahol a „sáfárságot” Agamben monográfiája szerint két interpretációs paradigmában alkalmazták. Az első a kormányzásról szólt, Istenről mint minden szuverén hatalom transzcendens birtokosáról és forrásáról. A második ezt egészítette ki az Isten által teremtett kozmosz rendjének elképzelésével, gyakorta állítva párhuzamba az arisztotelészi háztartást az „isteni jószág csodálatos ökonómiájával”. A gondviselés, amely csak az ökonómia teológiai fogalmát jeleníti meg, annak a gnosztikus szakadásnak az áthidalására szolgál, amely a világtól idegen és a világot kormányzó Isten, a romlott világ Teremtője és a Megváltó között feszül, akinek eljövendő országa nem e világról való (Agamben [2011] 1–139. o.).³³

A Bonnet-nél szereplő állati ökonómia ugyancsak antik eredetű kifejezés, amely Hippokratész és Galen írásaiból kiindulva írja le azt az állapotot, amikor az egészség az alkotórészek egészséges és harmonikus egyensúlyának eredménye. Paracelsus úgy vélte, hogy a csillagok egymáshoz való viszonya meghatározó befolyást gyakorol az emberekre, s ha a kettő közötti összhang megbomlik, „az emberi ökonómia össze-roppan”. A 17. század végén egy itáliai jezsuita történész és tudománynépszerűsítő így védelmezte a különböző élőlények egységes felépítésének elvét:

³³ Agamben Foucault-t továbbgondolva és vele vitatkozva érdekes elemzést ad arról, hogyan próbálta az oikonomia kifejezést használó Nicea előtti patrisztikus gondolkodás egyetlen szemantikai mezőben kifejezni azokat a tartalmakat, amelyek egymáshoz illesztése problematikus volt: az isteni be nem avatkozás és a világ kormányzása, egység a létezésben és hármasság a cselekvésben, ontológia és praxis (Agamben [2011] 51. o.). Hagományos teológiai áttekintést ad Reumann [1992], lásd még Madarász [1994]. Halmos Károlynak igaza van abban, hogy a közigazdák közül „kevesen tudják, hogy az ökonómia az isteni rendet, illetve annak helyreállítását, az uralkodói beavatkozást jelentette a bizánci birodalomban”, sőt ma már azt is csak elenyésző töredékük tanulja, hogy Arisztotelész milyen értelemben használta a kifejezést – lásd Halmos [2011] 558–559. o. A retorikában pedig a kompozíció és az interpretáció elveként tanították a 4. században (lásd Eden [1997] 42. o.).

„Tudom, vannak, akik szerint valamely apró élőlény nem rendelkezik jól formált szerves alkotóelemekkel, hanem csupán valami – amiről ők sem tudják, micsoda – helyettesíti az összest. Sajnálom, hogy nem tudok anatómust találni, az anatómus pedig olyan műszereket, amelyek ne lennének ezerszer nagyobbak annál a testnél, amelyet fel kellene boncolniuk. Ha találni lehetne ilyet, akkor talán olyan kiváló mikroszkóppal is rendelkeznék, amely képes lenne nagyban bemutatni mindegyik alkotórészt, s mennyivel nagyszerűbb látvány lenne e jelentéktelen teremtmény testének ökonómiája, mint egy hatalmas elefánté!” (Idézi *Maifreda* [2012] 206. o.)

„A természet ökonómiáján a Teremtő bölcs rendelkezését értjük a természeti tárgyakat illetően, amely révén ezek alkalmasak általános célokra és kölcsönös használatra.” Így határozta meg Carl Linnaeus 1749-ben az egész természet tudományos rendszerezésének alapjaként szolgáló átfogó elvet, amely a természeti világ felépítését és egyensúlyát teológiai keretbe ágyazva értelmezte. „Annak érdekében, hogy a természet megállapított menete állandó sorozatokban folytatódjon, az isteni bölcsesség alkalmasnak gondolta, hogy minden élő teremtmény állandóan egyedek létrehozásával foglalkozzon, hogy minden természeti dolog hozzájáruljon és segítő kezet nyújtson minden faj megmaradásához, és végül, hogy valamely dolog halála és pusztulása mindig elősegítse egy másik restitúcióját.” (*Linnaeus* [1775] 39. o.)

Linnaeus szemében a természet szent ökonómiája minden gazdálkodás alapja, az előbbi a Teremtő tartja egyensúlyban, az utóbbinál ez az állam feladata – kameeralista volt, aki az ésszerűen kormányzott önellátást kívánta megvalósítani, ezért szorgalmazta a trópusi termékek behozatalának megtiltását és hazai termesztésének előmozdítását. A természet teleológiájának újrafogalmazása lehetővé tette, hogy a panteista és deista értelmezések vádját visszautasítva összebékítse a világi tudást és a vallási hevületet, a teremtett világ sokféleségén való csodálkozást és a Teremtő iránti hálát. „Láttam az örök, mindentudó és mindenható Isten nyomait a természetben s még ott is, ahol alig tudtam kivenni őket, végtelen bölcsességet és hatalmat láttam.” (Idézi *Rausing* [2003] 190. o.) A két ökonómia párhuzama éppen ezért korlátozott: „Ne képzeljük azt, hogy a Teremtő a természet rendjét a mi ökonómiánk privát elveinek megfelelően tervezte; mert a lappföldiek, az európai gazdálkodók, a hottentották és a vademberek életmódja más és más”, míg Isten egyetlen „csodálatos ökonómiát” hozott létre a Földön (*Linnaeus* [1775] 120–121. o.), amelyben a számunkra haszontalannak vagy éppenséggel károsnak tűnő lényeknek is (a ragadozóktól a rovarokig) megvan a helyük a teremtés nagy láncolatában.³⁴

1774 decemberében Mirabeau márki emlékbeszédben méltatta mestere, Quesnay átfogó ökonómiáját, amelyet a többi tanítványhoz hasonlóan egy „új tudomány” felfedezésének tekintett. „Az orvostudományban felfedezte az állati ökonómiát, a metafizikában a morális ökonómiát, a mezőgazdaságban a politikai ökonómiát és mindazt, amit az ember elképzelt, felfog, kíván, megszerez és működtet, egységes egészként kapcsolta össze jogaink és kötelességeink kettős nézőpontjából. Jogainkat és kötelességeinket pedig Isten teremtő akaratának pillanatában adta nekünk, és a természetes rend nagy törvényeinek alakjában tette láthatóvá” (*Oncken* [1888] 9. o.).

³⁴ Részletesen ehhez lásd *Koerner* [1999], *Lepénies* [1982], *Müller-Wille* [2003], *Schabas* [2005].

Visszatérve a láthatatlan kéz és az ökonómia találkozásának jelentőségét feszegető kérdéshez, Pierre Force szerint Bonnet és Smith egyaránt elfogadta a neosztoikus providencializmus meggyőződését a természet és az ész konvergenciájáról, az ökonómia pedig számukra a részek és az egész összefüggését konceptualizálja, „az egyes események és az egész harmóniája közti kapcsolat megértését jelenti” (Force [2004] 73. o.). Linnaeus és Smith viszonyát a svéd természetbúvár monográfiája, Lisbet Koerner paradox recepcióként ábrázolja: a kameralista Linnaeus tagadta az emberi gazdaság harmóniáját, ám „Adam Smith a nagy biológust olvasva, importálta a Linnaeus természetteológiáját kormányzó kibernetikus koncepciókat a »láthatatlan kéz« emberi ökonómiájába” (Koerner [1999] 102. o.). Itt csupán egyetlen filológiai részletre kell röviden kitérni: Smith könyvtárában Bonnet és Linnaeus több könyve is megvolt (Bonar [1894] 59. o., Mizuta [1967] 6. o.), Bonnet-val találkozott is Genfben,³⁵ de a láthatatlan kézről szóló mondatokat tartalmazó kötetek azután jelentek meg (Bonnet-é 1764-ben, Linnaeusé 1768-ban), hogy Smith már használta a kifejezést a *History of Astronomy*-ben (Smith [1980]) és a *Theory of Moral Sentiments*-ben (Smith [1976a]).

Levonható-e valamilyen következtetés a metafora „nyomasztó történetének” (Emma Rothschild) néhány itt bemutatott szemelvényéből? Pierre Force két narratíva vitájába ágyazza ezt a történetet: az egyik szerint a természetet és az emberi történelmet kormányzó törvényeket maga a Teremtő sem lépheti át, a másik Isten mindenhatóságát a saját törvényei tekintetében is érvényesnek tartja, vagyis teret hagy a véletlennek és a csodának. Az első a neosztoikus paradigma (ide tartozna Hutcheson, Rousseau, Bonnet és Smith is), amely számára Isten és a természet törvényei lényegében azonosak, a második az epikurosz-ágostoni vonal (Hobbes, Pascal, Mandeville, Hume, Montesquieu), amely az isteni gondviselést a csodákban látja kifejeződni.³⁶ Bármi történjék is, azzal Isten akarata teljesül, akár megfelel annak, amit tudni vélünk okokról és következményekről és annak, aminek bekövetkezését várjuk, akár nem. Az előre nem látott események láthatóvá teszik számunkra Isten kezének működését, míg a természet általános rendjében csak a hit képes felismerni a Gondviselés munkáját.

Némileg hasonlóan érvel Peter Harrison is, aki szerint a láthatatlan kéz két koncepciójáról beszélhetünk: az egyik a történelemben érvényesülő különleges gondviselés, a másik a természetben uralkodó törvényeket és kiszámítható következményeiket megszabó általános gondviselés – s míg az első titkos és lényegében megmagyarázhatatlan, a második megengedi a racionális magyarázatot. Ebből csábítóan egyszerű arra következtetni, hogy csupán az a kérdés: melyikük hatálya alá tartozik az

³⁵ Hume-nak írt levelében Smith Bonnet-t „Genf, ha nem az egész világ, egyik legértékesebb és legjobb szívé emberének” nevezte, de hozzátette: „jóllehet az egyik legvallásosabb is” (Smith [1977b] 146. levél, 185–186. o.). Force korrekten megjegyzi, hogy Bonnet és Smith között közvetlen határról nem lehet beszélni, csak az univerzum harmóniájának „nagyon hasonló neosztoikus kontextusáról”. Smith levele azonban nekem ironikus olvasatot sugall, amikor Bonnet vallásosságát említi. Vö. Bonnet csodálkozását, hogyan lehetett Smith szoros barátságban Hume-mal, „e modern Pyrrhonnal” (Ross [1995] 209. o.).

³⁶ Force [2006] idézi Mirabeau-t, aki a népességet „a gondviselés folyamatos csodájának” nevezte (724. o.).

ökönómia világa? Vajon a gazdaság (Harrison valamiért morális ökonómiáról beszél) „szükségszerűen igényel-e valamilyen folyamatos és misztikus finomhangolást ahhoz, hogy üdvös eredmények szülessenek (különleges gondviselés), avagy mint a természet világának működése az ember gazdasági magatartása Isten rendszeres tevékenysége alá sorolható (általános gondviselés)” (Harrison [2011] 44. o.).

A közgazdász fellelgezhet – a hosszadalmas filológiai, irodalmi és teológiai bolyongás után végre ismerős terepre érteztünk: hiszen itt ugyanarról vitatkoznak, mint a merkantilisták és a szabadkereskedők, a keynesiánusok és a monetaristák, a szabályozáspártiak és a neoliberálisok. Ezzel csupán az a gond, hogy az így némileg szofisztikáltabbra formált (némi rosszindulattal: ráncfelvarráson átesett) interpretációs stratégia természetesen ugyanoda lyukad ki, ahová az utóbbi évtizedekben már csak pofozó bábuként használt elődje, a whig olvasat (lásd *Klaes* [2003], *Milgate-Stimson* [2009] 10–33. o.).³⁷ Smith úgymond azért alkalmazta a metaforát, mert így akarta kifejezni, hogy analógia áll fenn a természet és az erkölcsi és társadalmi világ törvényei között, hogy a newtoni fizika és a gazdaság működése egyaránt az isteni gondviseléssel magyarázható, s hogy „kortársaihoz hasonlóan hitt abban, hogy a láthatatlan kéz Isten keze” (Harrison [2011] 49. o.).

„Megfigyelhető, hogy minden sokistenhívő vallásban, a vadak között és az antik pogányok korai korszakában is, csak a természet rendszertelen eseményeit tulajdonítják isteneik működésének és hatalmának. A tűz éget és a víz felfrissít, a súlyos testek lesüllyednek, és a könnyebb anyagok felfelé szállnak, saját természetük szükségszerűsége folytán; soha nem folyamodtak Jupiter láthatatlan kezének alkalmazásához ezekben a dolgokban. De a mennydörgést és a villámlást, a viharokat és a napsütést, mindezeket az inkább rendszertelen eseményeket az ő haragjának vagy jóindulatának tulajdonították. Ily módon a világ korai korszakaiban a legalantasabb és legfélénykebb babona helyettesítette a filozófiát.” (Smith [1980] 49–50. o.)

Amióta Alec Macfie felhívta a figyelmet arra (Macfie [1971]), hogy Smith először ebben a csillagásztörténeti, valójában azonban a filozófiai koncepcióját felvázoló ifjúkori esszében³⁸ használta a híressé lett metaforát, azóta okoz fejtörést a kommentátoroknak, hogyan hozzák ezt összhangba a másik két szöveghellyel és azokkal az interpretációkkal, amelyek az isteni gondviselés vagy az önszabályozó piac rendjét megszabó jótékony erőről szólnak. Többen a legegyszerűbb megoldást választják: a közgazdászok, mivel nem gazdasági kontextusban találják, mellőzhetőnek ítélik, vagy Smith inkonzisztenciája bizonyítékát látják benne,³⁹ a teológiai olvasat hívei pedig – ha egyáltalán reflektálnak rá – azzal intézik el, hogy „egyszerű metaforáról van szó, amely nem támaszkodik semmiféle kifejtett koncepcióra, és nincs köze a másik két szöveghelyhez” (Harrison [2011] 45. o.).⁴⁰ Ugyanakkor

³⁷ A Smith-kép újragondolásában fontos szerepe volt D. Winchnek (Winch [1978]).

³⁸ Amit nagy becsben tartott, irodalmi végrendeletében külön Hume figyelmébe ajánlotta, majd néhány más filozófiai esszével együtt megkímélte a lángoktól, amikor 1790-ben egy héttel halála előtt legalább 18 kötetnyi kéziratát dobatta tűzbe (Ross [1995] 404–405. o.)

³⁹ Így tesz például Brewer [2009] 519. o., Khalil [2000] 54. o., Persky [1989].

⁴⁰ Lisa Hill – aki szerint Smith „egész művének egyesítő elve a Gondviselés láthatatlan keze” (Hill [2001] 2. o.) – nem említi.

valódi gyöngyszem mindazoknak, akik kétségbe vonják a metafora kanonizált státusát, központi jelentőségét a piac működésének megértésében, s helyette arra figyelmeztetnek, hogy Smith minden esetben ironikus értelemben használta, akár a „vadak” és pogányok babonáiról, akár a harmonikus isteni rendben hívő filozófusok eszméiről írt (*Rothschild* [2001], *Kennedy* [2008], *Samuels* [2011]). Warren Samuels abban a listában (inkább bűnlajstromban), amelyben a láthatatlan kézzel kapcsolatos következtetéseit összegezte, így fogalmazott: a fogalom ideológiai és politikai szerepe nemcsak az, hogy elhomályosítsa a társadalom hatalmi struktúráját, hanem az is, hogy segítséget nyújtson a hatalom és a kormányzat tényleges ellenőrzéséhez, miközben hívei a *laissez faire*-t és a szabadságot hirdetik, és hogy lehetővé tegye a közgazdászoknak, hogy a „piac mágiáját” – mintegy vallásként – a lehetséges világok legjobbjaként ábrázolják (*Samuels* [2011] 280–281. o.).

Noha ezt az okfejtést gyaníthatóan az az aktuális kritikai vonulat (is) inspirálta, amely a 2008-as válság hatására kapott újra erőre a szakmán kívül és belül is, elvitatva az ökonómiától vagy legalábbis a makroökonómiától a tudományos jelleget, mégis támaszt talált az idézett esszé befejező, Smith tudományfelfogását összegző soraiban: „A filozófia, megjelenítve azokat a láthatatlan kötelekeket, amelyek összekötik ezeket a különálló tárgyakat, igyekszik rendet bevezetni a széthúzó és ellentétes megjelenések káoszába, hogy a képzelőerő számára lecsillapítsa a zűrzavart, és az univerzum nagy változásait vizsgálva, visszaállítsa azt a nyugalmas és rendezett hangot, amely önmagában is a legelfogadhatóbb, és a természetének is a legjobban megfelel.” (*Smith* [1980] 45–46. o.)

Minden filozófiai rendszer – ami itt természetfilozófiát jelent, vagyis mai értelemben természettudományt – „csupán a képzelőerő találmánya”, és olyan nyelvet használ, mintha az összekötő elvek „valódi kötelekek lennének, amelyeket a Természet alkalmaz”. Newton rendszere ezért tűnik úgy, mintha „nem az Ég jelenségeinek képzeletbeli összekapcsolása volna [...], hanem a valaha volt legnagyobb emberi felfedezés, a legfontosabb és legnagyszerűbb igazságok láncolatának felfedezése, amelyeket a valóság egyetlen alapvető ténye szorosan összekapcsol, és amit naponta tapasztalunk” (*Smith* [1980] 105. o.).

A Smith-kutatók sokféleképpen próbálták felcímkézni ezt a szöveget, és szerzőjét ennek megfelelően begyömöszölni valamely tudományfilozófiai skatulyába: az empiristától kezdve a konvencionalistán, a naiv vagy kritikai realistán át a szkeptikus ultrarelativistáig.⁴¹ Számunkra most azonban csak az a fontos, hogy a különböző jelenségek között a képzelőerő által feltételezett láthatatlan kapcsolat egyáltalán nem korlátozódik a filozófia előtti babonás világmagyarázatokra, jelen van a Smith által nagyra becsült newtoni természetfilozófiában is. Igaz, hogy a láthatatlan kéz első említése megfelel annak, ahogyan Smith az „elfogadható iróniát” jellemezte, szemben azzal, amely egy bizonyos ponton túl már „megvetendő hazugságba” torkollik (*Smith* [1976a] 339. o.), de csak a kéz Smithé. A hang és valamelyest az irónia is Ciceróé. Ha ez a gondolatme-

⁴¹ Már a szöveg első kiadói, James Hutton és Joseph Black óvást emeltek 1795-ben: ez nem Newton tanainak összefoglalása, hanem Smith vélekedése a filozófiai kutatás és az emberi elme működésének általános elveiről. Lásd erről *Kim* [2012] és az ott szereplő irodalmat. Ez a szöveg Nicholas Phillipson már idézett kiváló Smith-monográfiájának a záróakkordja, szép elemzése számomra meggyőző (*Phillipson* [2010] 283–284. o.).

net szerepelt Smith edinburghi vagy glasgow-i előadásában, a latin auktorokban jártas hallgatói valószínűleg ráismertek a parafrázisra, tudták, hogy nem Horatius ódájából akarta felidézni „a nagy Juppiternek mennyköves öklét”.

„Nemde nyilvánvaló, hogy emberek első döbbenetükben – mivel megrettentek a mennydörgéstől és a villámok cikázásától – azt hitték, hogy mindezt a mindenható Jupiter okozta?” (Cicero [2001] 81. o.) A szöveg Cicerónak a jóslatokról szóló, Julius Caesar meggyilkolása után végső formába öntött, öregkori dialógusa második könyvéből származik, s ezt évszázadokon át szkeptikus érvelésnek olvasták, amely elfogadja ugyan, hogy szükség van a hivatalos római vallásra, de ostobaságként veti el a hozzá tartozó hitet az előjelekben és a jóslatokban. Modern elemzői szerint Cicero itt harcosan racionalista volt, mert elutasította azt a hamis reményt, amelyet „a gondviselés idealizált fogalmával” a sztoicizmus kínált a politikai válságban lévő Rómának (Fox [2007] 312–313. o., lásd még Momigliano [1984] 209. o.).

„Jól van az, hogy a természet ekképpen becsap bennünket”

A kétpólusú magyarázatok kedvelői – esetünkben a mereven értelmezett sztoikus–epikuroszai dichotómia alkalmazói – Smith erkölcsfilozófiáját egészében a sztoikus és (Hutcheson filozófiájához kapcsolódva) a keresztény elvek kombinációjaként látatják. Szerintük e kombináció még azokban a fejtegetésekben is meghatározó, amelyekből kihallani „Rousseau halk visszhangját”, s ahol a láthatatlan kéz metaforája szerepel, mert „a kontextus itt is a harmonikus rendszer sztoikus eszméje”.⁴²

Valójában a kontextus a magántulajdon védelme, a meg nem nevezett vitapartner pedig Rousseau – abban a fejezetben, amely címe alapján arról a szépségről szól, amelyet „a hasznosság látszata ruház az iparkodás termékeire”. Maga az elemzés viszont a „természet csalásáról” beszél: a természet „felkelti és szüntelen mozgásban tartja az emberek iparkodását”, ami „teljesen megváltoztatta a föld arculatát, a természet vad erdőségeit kellemes és termékeny síkságokká változtatta, az úttalan és meddő óceánt a létfenntartás új alapjává és a föld különböző nemzetei közötti érintkezés nagy országútvá tette” (Smith [1977a] 526. o.).⁴³

Mi okozza ezt a változást és mi a következménye? Smith jórészt egyetértett Rousseau-val abban, hogy az új szükségletek kialakulása, az új javak, a hatalom és a vagyon birtoklása valójában öncsalás. „[A]z ember boldogtalan volt, amikor elveszítette őket, holott nem volt boldog, amikor birtokolta” (Rousseau [1978] 127. o.), „ha szemügyre vesszük azon valódi kielégülést, amit mindezen tárgyak nyújtani képesek [...], ez mindig a legnagyobb mértékben megvetendőnek és jelentéktelennek fog tűnni” (Smith [1977a] 526. o.). Smith maga sem fukarkodik a retorikai elemekkel,

⁴² D. D. Raphael és A. L. Macfie bevezetője a *Theory of Moral Sentiments* 1976-os kiadásához (Smith [1976a] 5–6., 11. o.). Hasonlóan foglal állást Vivenza [2005] (52–53. o.), aki pedig egészében jóval árnyaltabban elemzi az antik filozófia különböző irányzatainak hatását Smith gondolkodására, lásd Vivenza [2001].

⁴³ A dőlt betűs részlet az én kiemelésem, ez szerepel Rousseau *Értekezésében* (Rousseau [1978] 131. o.) és Smith 1756-os fordításában (Smith [1996] 136. o.).

amelyek alkalmazását felrótta Rousseau-nak: haszontalan csecsebecsék, játékszerek sokasága, súlyuk és értékük már akkora, mint egy zsidó vándorkereskedő magával hordott kínálata, amelyekhez új zsebeket kell varratni a ruhákra, hogy ezeket megtömhessék velük. De ugyanez érvényes a magán- és közélet legfontosabb törekvéseire, a vagyon és a hatalom hajszolására is, ezekről a „rossz kedély, betegség vagy öregség” mutatja meg, mennyire csupán a „csacska kényelmet” szolgálják, miközben „nyugalanságnak, félelemnek és szomorúságnak; betegségnek, veszélynek és halálnak” teszik ki birtokosukat.

Ám Smith mint „fásult bölcseletet” elutasította a vágyak és a javak megvetésére szólító „hétköznapi sztoicizmust”, mert a hatalmasok palotáiban és ökonómiájában (*oecconomy of the great*) uralkodó kényelem szépsége úgy hat képzeletünkre, mint hasznos és ezért szép elrendezés, „ennek az elérése jócskán megéri mindazt a fáradozást és aggodalmat, amit [...] hajlamosak vagyunk nekik szentelni”. A természet csele javunkra van, mert a becsvágygal megvert, egész életüket a javak és az elismerés hajszolásával töltő emberek munkájának köszönhetően „a föld arra kényszerült, hogy természetes termékenységét megkettőzze és a lakosok nagyobb sokaságát tartsa el” (uo.). A következő lépésben Smith az egyenlőtlenség korlátjaként az egyén fizikai szükségleteinek természetes korlátozottságára hivatkozott (ez volt Arisztotelész kritériuma a természetes és a természetellenes vagyonszerzés, ökonómia és krematisztika elhatárolására). Hiába igényelné a földesúr az egész termést, „gyomrának befogadóképessége nem tart arányt vágyai határtalanságával, és nem emészt meg többet, mint a leghitványabb paraszté”. Ezért a munkamegosztás és az egymásrautaltság rendszerében a földesúr fényűzése és szeszélye (paloták, csecsebecsék és játékszerek) biztosítja a többieknek „a szükséges javak azon osztályrészét, melyet a földesúr emberiességétől és igazságosságától hiába vártak volna”.

Az önzésből fakadó szociabilitás paradoxonát a láthatatlan kéz működése oldja fel – míg Rousseau az éhező sokaság és a maroknyi dúskáló ellentétét illesztette záró motívumként a Második értekezés végére (Rousseau [1978]), Smith azt mutatta meg, hogy a gazdagok „természetes önzésük és kapzsiságuk ellenére, noha csak tulajdon hiú és kielégíthetetlen vágyaikkal” törődnek, „mégis megosztják a szegénnyel minden javításuk hozadékát. Egy láthatatlan kéz vezeti őket arra, hogy az élethez szükséges javakat csaknem ugyanúgy osszák fel, mint ahogy ez akkor történne, ha a föld egyenlő részekre lenne felosztva valamennyi lakója között; és ekképp, anélkül, hogy szándékolnák, anélkül, hogy tudomásuk lenne róla, előmozdítják a társadalom érdekét, és eszközöket nyújtanak a faj szaporodásához. Midőn a gondviselés a földet néhány nemesi birtokos között osztotta fel, sem el nem feledkezett azokról, akik – úgy tűnt – kimaradtak az osztozkodásból, sem nem hagyta magukra őket.” (Smith [1977a] 527. o.) [Közgazdász nyelven: bármilyen szélsőséges legyen is a vagyon (*stock*) elosztása, a jövedelem (*flow*) elosztására ennek csak korlátozott hatása lehet.]

Apológia, gúnyolódás vagy providencializmus – ez a három címke kerülhetne azokra a mappákra, amelyekbe valaki megpróbálhatná összegyűjteni az itt vizsgált szövegrészlet tipikus kommentárjait. Egy-egy példa:

Pierre Force: ez a „kapitalizmusapológia neosztoikus álláspontról dicsőíti a modern kereskedelmi társadalmat”, ahol az erkölcsi és politikai egyensúly nem az ellen-

tétes erők működése nyomán jön létre, hanem „az egyéni szenvedélyek és a társadalmi jólét természetes harmóniájának következménye” (Force [2003] 160. o.).

Emma Rothschild: „a láthatatlan kéz Smith számára csecsebecse, s nem az inherens rend felfedezése, hanem a meggyőzés egy formája [...] csupán kitérő két fejtegetés között, amely a rendszer szeretetéről és a rend szépségéről szól” (Rothschild [2001] 137. o.). A politikai gépezet tökéletesítésén munkálkodókat ez sokkal inkább érdekli, mint embertársaik boldogsága, a közügyekben buzgólkodó hazafi nem a fuvarosok és szekeresek iránti rokonszenve miatt szorgalmazza az országutak javítását, hanem mert örömet talál egy ilyen szép és nagy rendszer tökéletesítésében (Smith [1976] 185. o.).⁴⁴

Péter Harrison: Smith fogalomhasználata, az, hogy kommentár nélkül alkalmazta ezt a kifejezést, azt sugallja, hogy „tudomásul vette korabeli jelentését. Ha nem állt volna szándékában elfogadni a kifejezés hagyományos teológiai implikációit, akkor vélhetően más szavakat választott volna.” (Harrison [2011] 46. o.) Emellett szól az is, hogy a Theory of Moral Sentimentsben és számos más helyen is vannak providencialista utalások. Így például a „természet ökonómiáját” boncolgatva Smith azt írta, hogy az ember alapvető ösztönei és szenvedélyei (éhség, szomjúság, nemi szenvedély, az öröm szeretete és a fájdalomtól való rettegés) úgy működnek, hogy „ezeket az eszközöket a maguk kedvéért alkalmazzuk, anélkül, hogy figyelembe vennénk azokat a jótékony célokra irányuló tendenciáikat, melyeket a természet nagy Kormányosa általuk elérni szándékozott” (Smith [1977a] 486. o.).⁴⁵

A három értelmezés láthatóan kizárja egymást, de részletes diszkussziójukra itt nincs mód, csupán két megjegyzésre.

Az első: Smith a tulajdon egyenlőtlensége mellett két dologgal érvelt: a nagyobb termelékenységgel és az egyenlőtlenség nem szándékolt következményével, ami biztosítja a tulajdon nélküliek részesedését a javakból. Ha az utóbbi a kapitalizmus (korhűbben a kereskedelmi társadalom) apológiája, akkor ebben Rousseau nem is állt olyan távol Smithtől. „Még ha igaz volna is, hogy minden emberben annyira kifejlődött a korlátlan és ellenőrizhetetlen mohóság, mint ahogy szofistáink feltételezik, ez akkor sem vezetne a Hobbes által oly visszataszítóan ábrázolt mindenki háborújához mindenki ellen. A mindent kisajátítani akaró féktelen vágy nem fér össze azzal, hogy valaki minden embertársát elpusztítsa; és a győztes, aki mindenkit megölt, és egyedül maradt a világon, semmit sem élvezne, hiszen minden az övé lenne. Mi jó van a gazdagságban, ha nem költik el; mi haszna van az egész világmindenség birtoklásának, ha ő az egyetlen lakója? Az ő gyomra nyelné el a föld összes gyümölcsét? Ki gyűjtené be számára a termést a föld négy sarkából? Mit tehetne kincseivel, ki fogyasztaná el készleteit, kinek mutatná meg hatalmát?” (Rousseau [1997] 165. o.)

A második: az ökonómia és a láthatatlan kéz találkozása Smithnél valóban ugyanúgy a providencialista felfogás jegyében történik, ahogy Bonnet esetében? Force állítása sok sebből vérzik („a természet által viselkedésünk számára kijelölt terv és rendszer teljesen másnak tűnik, mint amit a sztoikus filozófia állít”) (Smith [1976a]

⁴⁴ A magyar szemelvény ezt a részt nem tartalmazza.

⁴⁵ A fordításon kicsit igazítottam.

292. o.),⁴⁶ de azért is kételkedéssel kell fogadni, mert az az ökonómia, amely Smithnél szerepel, nemcsak a neosztoikusoktól átvett, a rész és egész viszonyát általánosító fogalom, hanem az arisztotelészi család- és háztartáskormányzás terminusa is. Ezzel mint a természetjog egyik területével a „felejthetetlen Hutcheson” óráin ismerkedett meg Smith (*Hutcheson* [1747]), s tőle is hallhatta vagy olvashatta, hogy „a méh [...] a józan gazdálkodás (*prudent oeconomy*) jelképe” (*Hutcheson* [1750] 18. o.). Vagyis félrevezető minden olyan genealógia,⁴⁷ amely figyelmen kívül hagyja az ökonómia sokféle és szerteágazó korabeli jelentését: a szerelem ökonómiáját verses formában előadó szexkalauztól a nemzeti takarékoságot sürgető politikai pamfletig (*Armstrong* [1739], *National oeconomy...* [1746]).

Az „*oeconomy of greatness*” nem a kozmikus rend és harmónia sztoikus egységét jelenti, hanem a gazdag földesúr palotáját, hintóját, szolgálait, birtokát és csecsebecséit, azt az okszerű vagy pazarló viselkedést, amely mindezt létrehozta és felhasználja. Talán nem véletlen, hogy *A nemzetek gazdagságában* Smith ugyanabban a fejezetben beszélt a láthatatlan kézről és a „magáncsalád gazdálkodásának okosságáról” (*prudence in the conduct of a family*), ahol szenvedélyesen és lemondóan érvelt a merkantilista behozatali korlátozások ésszerűtlensége ellen. Smith itt nem használta az ökonómia kifejezést, vélhetően azért, hogy elkerülje az összevetést egy másik gazdasági értekezéssel, hiszen pontosan tudta, hogy ugyanazt a nyelvet és logikát alkalmazza, mint kilenc évvel előbb földije és ellenlábasa, Sir James Steuart könyve kiinduló állításában: „az ökonómia a család minden szükségletének biztosítása józan és takarékos módon [...], ami az ökonómia a családban, az a politikai ökonómia az államban” (*Steuart* [1966] 15–16. o.).⁴⁸ Hogyan fér össze a magáncsalád és a nagy királyság gazdálkodásának párhuzama a láthatatlan kéz szerepével? Hogyan ábrázolta Smith ezzel a metaforával a piac működését?

„Ritka ingerült hang”

Dugald Stewart jellemezte így *A nemzetek gazdagsága* ama fejezeteit, amelyekben Smith „az államférfi vagy törvényhozó tudományaként” definiált politikai ökonómia rendszereit, ezen belül „a korunkban és országunkban legismertebb merkantilista rendszert” szedte ízekre (*Smith* [2011] I. kötet, 457. o.). Ha a *Theory of Moral Sentiments* idézett részlete a magántulajdonosok, ezen belül a földesurak iránti kevéssé leplezett ellenszenvet mutatta meg, *A nemzetek gazdagsága* sem volt elnézőbb a kereskedőkről és ipari tőkésekről szólva: „kapzsiság”, „átkos monopolista szellem”, az érdekeiket „zajosan követelő” és a kormányt megfélemlítő dühös monopolisták „galád támadásai”, „akik sokszor megtévesztik és orránál fogva vezetik a közt”. De nem járnak jobban a „politikusknak vagy államférfinak nevezett ármányos és ravasz lények” sem, különösen, „ha eléggé dőrék és önteltek”, hogy azt higgyék: alkalmasak

⁴⁶ Smith eklektikus sztoicizmusáról lásd *Montes* [2008] 30–56. o.

⁴⁷ A genealógia mint kritika értelmezését lásd *Geuss* [2002].

⁴⁸ Smith így írt róla: „anélkül, hogy egyszer is említéném, minden téveszméjét világosan és határozottan meg fogom cáfolni” (*Smith* [1977b] 164. o.).

a láthatatlan kéz funkciójának gyakorlására. Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert Smith a metaforát ebben az elemzésben alkalmazta, és nem A nemzetek gazdagsága első könyvében, ahol azt írja le, hogyan alakulnak ki az egyensúlyi árak (a természetes ár) és a jövedelmek a verseny piac feltételei között. A piac fogalmát a „mindennapi nyelvhasználatnak” megfelelően használta, egyaránt így nevezve a konkrét tranzakciók fizikai helyét és általánosan összességüket, hazai és a külföldi piacot, továbbá a munkamegosztás határait megszabó „piac terjedelmét”. S nem utolsósorban a „piaci vagyis tényleges árak” mozgásának centrumában helyezte el a természetes árat, amely felé az előbbieket gravitálnak.

Modern nyelven: a piac árjelzésekkel vezérelt, önszabályozó, spontán rendjét az önzés és a munkamegosztáshoz vezető cserehajlamban érvényre jutó társiasság együttesen hozza létre és működteti. Smith szerint lehet, hogy ez a cserehajlam az emberi természet eredendő alapvonása, de valószínűbb, hogy „a gondolkodás és a beszéd képességének együttes következménye”: „Ebédünket nem a mészáros, a serfőző vagy a pék jóindulatától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdeküket tartják szem előtt. Nem az emberségükhöz, hanem az önszeretetükhöz folyamodunk.” (Smith [2011] I. 26. o.)⁴⁹ Az áralakulás folyamatának leírása, a kereslet és kínálat józan ésszel belátható mechanizmusa, amely atomizált termelőket és fogyasztókat kapcsol össze, szigorú értelemben nem egyensúlyi elmélet (Aspromourgos [2009] 65–135. o., Blaug [1962] 41–44. o., Hollander [1973] 306–307. o.), de az árrendszer működésének megértéséhez Smithnek nem volt szüksége a nem szándékolt következmények jótékony eredményére utaló metaforára. Viszont abban a számára sokkal fontosabb kérdésben, hogy miként vezet a munkamegosztás a nemzetek gazdagságának növekedéséhez, célzott rá: „Ez a munkamegosztás, amelyből oly sok előny származik, eredetileg nem valamiféle emberi bölcsesség terméke, amely előre látná és célul tűzné maga elé azt az általános jólétet, amely a munkamegosztásból következik” (i. m. 25. o.)⁵⁰

Szüksége ott volt rá, ahol azt vizsgálta, milyen következményekkel járt város és vidék, fényűzés, kényelem és létfenntartás „általában szükséges, bár nem minden esetben érvényes” természetes rendjének felforgatása, a mezőgazdaság, ipar és külkereskedelem fejlődési szakaszai sorrendjének visszajára fordulása, ami Európa minden modern államára rákényszerítette ezt a természetellenes, fordított sorrendet, miközben fennmaradtak a korábbi jellemző magatartásformák és szokások. Talán meglepő, de A nemzetek gazdagsága nemcsak a serfőzőről és a pékről szól, hanem arról is, amit a címe tartalmaz: az európai államok gazdasági és katonai versengéséről. Ebben Smith szerint nagyobb a súlya a kereskedelmi féltékenységnek, a „kereskedelmi mérleg képtelen tanának”, mint a királyok és a miniszterek hiú becsvágya

⁴⁹ A nemzetek gazdagságából vett idézeteket Atkári János vagy a saját fordításomban közlöm, de megadom hozzájuk az 1940-es magyar kiadás 2011-es reprintjének oldalszámait.

⁵⁰ Ezért is tűnik kétségesnek Fleischacker véleménye, mely szerint „ha Smith azt akarta volna kijelenteni, hogy a láthatatlan kéz *mindig* a jóra vezérli az egyéni gazdasági döntéseket, akkor mindjárt a könyv elején várhatnánk ezt a kijelentést, a gazdasági tevékenység alapelméletének részeként” (Fleischacker [2004] 196. o.). Smith nem akarta azt mondani, hogy ez mindig így van, hanem azt mondta, hogy „gyakran”, és mindjárt az elején megmutatta egy alapvető példán, hogy – „mint sok más esetben” – így van.

által okozott háborúknak és a fényűzésnek. A „kereskedők és iparosok álokoskodása” felelős a behozatali korlátozásokért és tilalmakért, holott „minden körülmények között családfelelős tudja”, hogy nem szabad egyetlen olyan jószágot sem otthon elkészíteni, amit olcsóbb megvásárolni – s az összetétel hibájától nem zavartatva magát, Smith ezt makroszinten is érvényesnek tartotta.

A láthatatlan kéz a merkantilista politika antitézise, mert a saját érdekét követő befektető „szükségképpen arra törekszik, hogy a társadalom évi jövedelmét tőle telhetően növelje. Általában persze nem áll szándékában előmozdítani a közérdeket, s nem is tudja, hogy mennyire mozdítja azt elő. Amikor a hazai iparkodás támogatását részesíti előnyben a külföldiével szemben, akkor csupán a saját biztonságát kívánja elősegíteni; amikor pedig ezt az iparkodást olyan irányba igyekszik terelni, hogy annak a terméke a lehető legnagyobb értékű legyen, akkor csak a saját javát kívánja szolgálni, s ebben, akár csak sok más esetben, egy láthatatlan kéz vezeti egy olyan cél felé, amely nem is szerepelt a terveiben. [...] Saját érdekét követve általában eredményesebben mozdítja elő a társadalomét, mint amikor valóban ez áll a szándékában.” (Smith [2011] I. kötet, 488–489. o.)

Noha ezt a fejtegetést azzal zárta, hogy az olyan „tettetés, mintha a köz javára folytatnák üzleti tevékenységüket”, nem jellemző a kereskedőkre, a következő fejezetben már arról írt, hogy a kereskedelmi monopóliumaik fenntartásában érdekelt kereskedők „szenvedélyes magabiztossággal hirdetik hazugságaikat” arról, hogy a korlátozások megszüntetése az ország végromlását okozza. A láthatatlan kéz ironiája és paradoxona az, hogy amikor a kereskedők és iparosok – „akik sohasem voltak és ne is legyenek az emberiség kormányzói” – saját érdekeiket követik, ez egybeesik a társadalom javával, de amikor a köz javát hangoztatják, akkor úgy igyekeznek saját érdekeiket érvényesíteni, hogy az „merőben ellenkezik a nagy néptömegek érdekeivel”. A merkantilista politikát a szomszéd államokat koldusbotra juttatni akaró gazdasági hadviselés rendszereként működtető látható kéz nemcsak azért marasztalható el, mert a mindentudó gondviselés helyébe képzelettel magát, és semmibe veszi az alattvalók szabadságát – „olyan befolyást akarna gyakorolni, melyet semmiféle tanácsra vagy testületre sem lehetne bízni, még kevésbé tehát egy személyre” –, hanem azért is, mert amit tesz, az saját céljai szempontjából is ésszerűtlen. Az államférfi megtévesztés áldozata, mert a rendszer nem a gazdagság és a jólét lehetséges legnagyobb növekedését szolgálja, hanem a kereskedők és iparosok érdekét. Ők voltak, akik kigondolták és hirdették, de „semmi esetre sem voltak olyan ostobák, mint akik elhitték” (Smith [2011] I. kötet, 532. o.)

Ez a politikai olvasat nem dönt a teológiai olvasat érvényességéről, sem abban a formában, ahogy Viner megfogalmazta, sem abban az abszurd, mert eldönthetetlen változatban, hogy hitt-e Smith Istenben, vagy pedig titkos ateista volt. Az első szerint Smith morálfilozófiája és gazdasági elemzése egyaránt providencialista, nem is érthető meg, ha nem fogadjuk el, hogy ezt a rendet Isten alkotta az emberiség javára. A szekularizált modern eszmetörténészek szemében ez pusztán hagyományos és Smith idejében divatos díszítmény, amely érdemben nem módosítja a nemzetek gazdagsága naturalista és racionális elemzéseit. Ha azonban eltávolítjuk gondolatrendszeréből a láthatatlan kezet, a vallási mozzanatot, akkor súlytalanná válik, szemben azzal, „amit számára láthatóan jelentett” (Viner [1972] 81–82. o.; lásd még

Alvey [2004], *Harrison* [2011], *Hill* [2001], *Oslington* [2012], *Waterman* [2002]). Hogy mit jelentett (volna) Smith számára a vallási mozzanat (és eltávolítása), azt persze nem tudjuk. De azt igen, hogyan írta le a gondviselésből fakadó jóakaratra vetett hit örömét és vele szemben az apátlan világ rettenetét.

„Ez az egyetemes jóakarata, legyen bármily nemes és nagylelkű, nem lehet tartós boldogság forrása senkinek, aki nincs alaposan meggyőződve arról, hogy a világegyetem minden lakója, a legegyszerűbbtől a legnagyobbáig, annak a hatalmas, jóakarata és bölcs Lénynek a gondoskodása és védelme alatt áll, aki a természet minden lépését irányítja; és aki tulajdon változhatatlan tudása révén el van szánva arra, hogy ebben mindig a lehető legnagyobb mennyiségű boldogságot tartsa fenn.

Ellenkezőleg, ennek az egyetemes jóakarata egy apátlan világ lehetősége a legyászosabb gondolatot jelenti, hiszen eszerint a végtelen és felfoghatatlan térben talán semmi más nincs, csupán szüntelen nyomorúság és boldogtalanság. A legnagyobb prosperitás minden ragyogása sem oszthatja soha el a homályt, amellyel egy ilyen rettenetes gondolat szükségképpen elfedi a képzeletet; a bölcs és erényes emberből pedig a legsúlyosabb csapások minden szomorúsága sem ölheti ki azt az örömet, amely az ellentétes rendszer igazságába vetett rendíthetetlen és alapos meggyőződésből szükségképpen fakad.” (*Smith* [1976a] 235. o.)⁵¹

*

Smith egyik főúri tanítványa, az excentrikusnak ismert Earl of Buchan szenvedélyes levelező volt (*Ross* [1995] 136. o., *Viner* [1965] 23. o.), s amikor az újonnan indult *The Bee* című skót lapban olyan anekdotákat olvasott róla, amelyek ugyan hitelesek voltak, de feszélyezték volna egykori professzorát, kiegészítette őket a saját emlékeivel a nagy emberről és annak gyengéiről. „Esszéje a nemzetek gazdagságának okairól a társadalom teljes elemzése, a legegyszerűbb testi munka alapfogalmaival kezdődik, s könnyű és természetes fokozatossággal emelkedik a szellemi képességek legmagasabb fokára. Ebben a könyvben nemcsak az ipar és a kereskedelem, de a pénzügyek, az igazságszolgáltatás, a közbiztonság (*public police*), a hadseregek szervezete (*economy of armies*) és az oktatás rendszere is ki van fejtve.”

Buchan sommásan jellemezte Smith politikai és vallási felfogását: „közel állt a republikánizmushoz [...] Hume iránti rokonszenve megakadályozta abban, hogy keresztény legyen [...] sok tekintetben Epikurosz tartózkodó tanítványa volt, ahogyan ezt a filozófust helyesen értelmezni kell. Ő, te tiszteletre méltó, barátságos és értékes férfiú, miért nem voltál keresztény?”⁵²

Buchan egyik amerikai levelezőpartnerének, akit – meglehetősen távoli családi kapcsolatok alapján – rokonának, a klánja tagjának is vélt, megküldte a *The Bee* számain, mert mindkettőjüket érdekelte a mezőgazdaság, a gazdálkodás tökéletesítése.⁵³

⁵¹ A fordításért *Greskovits Endrének* tartozom köszönettel.

⁵² *The Bee*, 1791. június 8. 164–167. o.

⁵³ A folyóiratot szerkesztő James Anderson, aki Ricardo előtt már megfogalmazta a különböző földjáradék koncepcióját, 1794-ben kivándorolt Virgíniába, és 1796-tól George Washington farmját igazgatta Mount Vernonban.

1791. június 28-i levelében visszaidézte azokat az empátikus szavakat, amelyekkel levelezőtársa két évvel korábban a „Mindenható Lényhez” fordult, akinek „gondviselő támogatása minden emberi fogyatékoságot jóvátesz” (Buchan [1791]). George Washington 1789. április 30-án beiktatási beszédében azt kérte a Világegyetem Urától, hogy áldásával szentelje meg „az Egyesült Államok népének szabadsága és boldogsága érdekében a nép által felállított kormányzatot [...] Egy nép sem kötődhet több méltánnyal és imádatlal a Láthatatlan Kézhez, amely az emberiség minden ügyét vezérli, mint az Egyesült Államok népe.” A független nemzet kialakulásának „minden lépésében az isteni gondviselés jeleit vélhetjük felismerni”, de a kormányzat köztársasági formájának sorsa azon „a feloldhatatlan szövetségen nyugszik, amely a természet rendjében és menetében (*oeconomy and course of nature*) az erény és a boldogság, a kötelesség és az előny” között fennáll. A láthatatlan kéz ezen a napon nemcsak az ökonómiával találkozott, hanem azzal a „forradalmi változtatással” is, amely elvezetett a „sok különálló közösség” egyesített, „szabad kormányzatához” (Washington [2001] 135-7. o.).

„A titkos szubsztrátum”

Ha valaki egyszer megírja Adam Smith 19–20. századi recepciójának történetét – hogyan kanonizálódott és vált a gazdasági liberalizmus védőszentjévé, hogyan lett az ember tudományának az erkölcsfilozófiát, a jog és a kormányzás elméletét és történetét s végül a politikai gazdaságtant átfogni szándékozó nagy projektjéből a „das Adam Smith Problem” (az állítólagos ellentmondás a szimpátiára, illetve az önzésre alapozott két főmű között) lehangoló torzképe –, akkor e történet érdekes fejezetet szentelhet a láthatatlan kéznek.⁵⁴ Szisztematikus áttekintés helyett itt csupán néhány idézetre – jellegzetesnek remélt szöveghelyek kiragadására – van mód.

A Klasszikus a cserzőkádiban című rész elején már láttuk, hogy ez a metafora hiányzott a Smith imágóját kiformaló 1790 után íródott értékelésekből, különösképpen az alapszövegnek tekinthető Dugald Stewart emlékelőadásából, de – mint említettem – van egy kivétel, maga Dugald Stewart, aki az emberi elme filozófiájáról 1792-ben megjelent értekezésében arról írt, hogy a politikai rend jórészt az ember vágyai és szenvedélyei eredményeként jön létre, amit helyzetének körülményeivel együtt úgy tekinthetünk, mint „a természet bölcsességének eredményét”. A körülmények és szenvedélyek oly tökéletesen szolgálják a természet tervét, hogy nehéz elhinni, a vágyaikat követő emberek nem látták előre a célt. „Még a társadalom kezdetleges állapotaiban is, ahol az ember, az alacsonyabb rendű állatokhoz hasonlóan, vakon követi a cselekvés ösztönös elveit, egy láthatatlan kéz vezeti őt, hogy kivegye részét a természet tervének végrehajtásából és előnyeiből, amelyről fogalma sincs. A méh tevékenysége, amikor először kezd hozzá sejtjének kialakításához, erősen emlékeztet a felvilágosulatlan emberre, amikor az újdonsült kormányzat feladatait végzi” (Stewart [1829] I.

⁵⁴ Lásd Melchior Pályi írását A nemzetek gazdagsága megjelenésének 150 éves évfordulója alkalmából (Pályi [1928]), továbbá Faccarello–Steiner [2002], Tribe [2002], [2008] és Winkel [1986] írását.

kötet, 200. o.). Noha Stewart optimista teleológiája általában kevesebb szerepet hagyott a természet nem szándékolt jótékony következményeinek és többet a tudomány és a társadalom haladásából következő eredményeknek, ebből az érvelésből mégis Smith hangját hallhatja ki az olvasó, bár a felvilágosulatlan vadak kezdeti társadalmának „újdonsült kormányzata” fogalmilag elég távol van a kereskedelmi társadalom profitvezérelt tőkéseitől (*Collini–Winch–Burrow* [1983] 42. o.).

1870-ben Cliffe Leslie, a történeti, etikai és empirikus közgazdaságtan egyik brit szószólója, miután idézte a *Theory of Moral Sentiments*-t és *A nemzetek gazdagságát*, súlyos szemrehányással folytatta a *Fortnightly Review*-ban megjelentetett cikkét: „felmérhetetlen kárt okozott a politikai gazdaságtannak e feltevés a természet és következképp minden emberi hajlam és kívánság jótékony alkatáról. Sok közgazdász és minden angol államférfi számára ez a tudomány axiómájává vált: egy természet-törvény következtében az egyének érdeke harmóniában van a köz érdekével.” Leslie olvasatában a mindent átfogó természettörvényről s az emberek egyéni érdekeiről és természetes hajlamairól szóló smithi absztrakciók nem vezettek volna el a harmonikus és méltányos gazdaság elképzeléséhez, ha nem kapcsolódtak volna össze a természet-teológiával, a gondviselés tervének eszméjével (*Leslie* [1879] 153–155. o.).

1876. május 31-én illusztris társaság gyűlt vacsorára a londoni Pall Mall étteremben, hogy megemlékezzen *A nemzetek gazdagsága* megjelenésének centenáriumáról. A *Political Economy Club* rendezvényén Gladstone, a korábbi és későbbi liberális kormányfő elnökölt, és jelen volt Léon Say, a francia pénzügyminiszter (Jean-Baptiste Say unokája) is. Az első ünnepi beszédet egy volt pénzügyminiszter (Robert Lowe) mondta, aki elégedetten állapította meg, hogy Smith egyik legnagyobb sikere az lett, amit maga nem is remélt, hiszen mint a protekcionizmus nagy ellenfele lemondóan ítélte meg a jövőt: az a remény – írta száz évvel korábban –, hogy valaha is vissza fogják állítani Nagy-Britanniában a kereskedelem teljes szabadságát „éppen olyan képtelenség, mint azt remélni, hogy egy Óceánia vagy Utópia jön itt létre” (*Smith* [2011] I. kötet, 506. o.). Smith alábecsülte saját erejét – folytatta Lowe –, mert ugyan Harrington vagy Morus ideális állama nem köszöntött be, „de a Szabad Kereskedelem megtalálta az utat”, s immár „élvezhetjük minden áldását” (*Political Economy Club* [1876] 15–19. o.). Lowe laudációjában nem említette a láthatatlan kezét, de a politikai gazdaságtant a „deduktív és szemléltető tudomány rangjára emelő” Adam Smith legfontosabb eredményeként azt a minden olvasó számára ismerős elvet emelte ki, hogy feltétlenül káros, ha a kormányzat akarja megmondani, melyik ágazatba kell tőkét fektetni, és melyikbe nem. „Minden ember saját érdekének legjobb bírója, és magának a legjobbat téve az államnak is a legjobbat teszi.” (*Smiths* [2011] I. kötet, 13. o.) Lowe azonban az árral szemben úszott, amikor kijelentette, hogy „a tudomány nagy műve bevégeztetett”, mert az intézményesülő és professzionalizálódó közgazdaságtan korábbi tekintélye az 1870-es évekre javarészt odalett Nagy-Britanniában, vitái pedig okkal indították Jevonst arra a megjegyzésre, hogy e „tudomány állapota majdhogynem kaotikus” (*Jevons* [1876] 620. o.).

1878-ban John Ingram a *British Society for the Advancement of Science* közgazdasági és statisztikai szekciójában tartott elnöki beszédében „fontos válságról” szólt. Nem az 1873-as gazdasági krachot emlegette, hanem arra célzott, hogy a szekció lét-

jogosultságát a közelmúltban megkérdőjelezte a polihisztor Francis Galton, mondván, hogy mivel a valószínűség-elmélet új tudományos alapokra helyezte a statisztikát, annak már máshol lenne a megfelelő helye (például Jevons értekezésének, amely a napfoltciklusokkal magyarázta a gabonaárak ingadozását s a gazdasági válságokat). A szekció viszont szinte kizárólag olyan kérdésekről szóló előadásokat hallgattott meg, amelyek bár „az emberi tudás fontos kérdéseit” tárgyalták, de – miként a történelem – nem voltak szigorú értelemben tudományosak, mert ehhez precíz mérések és definitív törvények lettek volna szükségesek (lásd erről *Renwick* [2012] 19–42. o., *Winch* [2009] 349–353. o.). Ingram „a közgazdaságtan történetének válságáról” beszélt „nemcsak az angol, de az európai gondolkodásban is”. Comte szociológiájának követőjeként és a domináns angol iskola szűk látókörű felfogása elleni európai (elsősorban persze német) elméleti lázadás támogatójaként vette számba a politikai gazdaságtan fogyatékosait, közöttük a deduktív jelleget és a következtetések túlságosan abszolút módon történő megfogalmazását és alkalmazását. Hangsúlyozta, hogy Smith a társadalmi jelenségek minden aspektusát együtt vizsgálta és értelmezte, és „alapvetően induktív gondolkodó volt”. Ingram noha bírálta a valaha hasznos eszközként működő *laissez faire* szent formulává válását, amely immár egyet jelent bármiféle kormányzati beavatkozás elutasításával, akkor is, ha az „csak meg akarná akadályozni vagy enyhíteni azokat a társadalmi igazságtalanságokat és más bajokat, amelyek a magánérdekek ellenőrzés nélküli működéséből származnak” (*Ingram* [1878] 25. o.), ezért ekkor még nem Smitht hibáztatta.

Tíz évvel később már igen. A politikai gazdaságtan történetéről írt, Kautz Gyula és Wilhelm Roscher nyomdokait követő monográfiájában már azt állította: Smith nagyrészt deduktív módszerrel élt, ami akkor legitim, ha a következtetések premisszái az emberi természet ismert általános tényei és a külső tárgyak jellemzői. „Ám van egy másik, ártalmas fajtája a dedukciónak..., amelynél a premisszák nem megfigyelt tények, hanem félig teológiai, félig metafizikai *a priori* feltevések a dolgok vélt, harmonikus és jótékony természetes rendjéről”, amiben a fiziokraták hittek. Ez a láthatatlan kézről szóló gondolatmenet előfeltevése, ez vezette ahhoz a konklúzióhoz, hogy minden kedvezmény és korlátozás eltörlésével „magától helyreáll a természetes szabadság világos és egyszerű rendszere”. Ingram szerint „Smith soha nem fejtette ki explicit módon ezt az elméletet mint gazdasági tanai alapját, de azok valójában mind erre a titkos szubsztrátumra épülnek” (*Ingram* [1888] 91. o.)

Hol volt, hol nem volt

A 2008-ban kibontakozott gazdasági válság nyomán a közgazdaságtan korábbi önelégültsége megrendült, hiszen a közvélemény a szakmát is hibáztatta azért, hogy 1929 után ismét megtörtént az, aminek megismétlődését a vezető közgazdászok már nem tartották elképzelhetőnek. (A Nobel-díjas Robert Lucas, az új klasszikus makroökonómia atyja: „a válság megakadályozását minden gyakorlati szempont szerint sikerült megoldani”, Ben Bernanke, a Federal Reserve elnöke: „Nem fogjuk megismételni azokat a hibákat, amelyek a nagy depressziót okozták.”) (*Madarász* [2009] 611. o.)

A szakmán belül kibontakozó – és nyugvópontra máig sem jutó – viták egyik alapkérdése az volt: piaci vagy szabályozási kudarc okozta-e az 1929 óta nem tapasztalt méretű gazdasági visszaesést. Ha piaci, akkor a felelősség azokat terheli, akik a láthatatlan kéz által vezérelt szabadpiaci kapitalizmus stabilitását és növekedési képességét hittételként hirdették, amelyből szükségszerűen következett az 1970-es évektől a „neoliberális” gazdaság- és társadalompolitika. E politika meghirdette és véghezvitte a piacok deregulációját, ismét megteremtve a pénzpiaci és tőzsdei buborékok kialakulásának és kipukkadásának feltételeit. A főáramú közgazdaságtan egyik legmarkánsabb kritikusa, a Nobel-díjas Joseph Stiglitz már a válság előtt is hangoztatta azt a véleményét, amelyet 2008-tól számtalan cikkben, előadásban (Budapesten is többször) és interjúban megismételt: az optimális eredményt biztosító koordinációs mechanizmus feltevése – téveszme.

„A közgazdasági elmélet már megmutatta, hogy a standard modell számos központi következtetése nem robusztus – vagyis a feltevések kicsiny változtatása nagy változásokhoz vezet a következtetésekből. Még a kicsiny információs aszimmetriák vagy a kockázati piacok tökéletlenségei is azt jelentik, hogy a piacok nem hatékonyak. Nevezetes tételek, mint az Adam Smith-féle láthatatlan kéz, nem érvényesek; a láthatatlan kéz azért volt láthatatlan, mert ott sem volt. Kevesen érvelnének ma amellett, hogy a bankok menedzserei saját érdeküket követve a világgazdaság jólétét mozdítják elő.” (Stiglitz [2010] – nyílt levél a Financial Timesban.)

Világos beszéd – ideje megszabadulni a misztikus metaforától, hiszen nemcsak megalapozatlan, hanem kifejezetten káros is, új közgazdasági paradigmára van szükség, mert az önszabályozó, hatékony és önkorrigáló piac hipotézise is összeomlott, vagy legalábbis össze kellett volna omolnia. Némi kételyt csak az támaszthat, hogy két évtizede még Stiglitz is úgy tudta: a láthatatlan kéz nemcsak létezett, hanem évszázadokon át sikeresen működött is:

„Az Adam Smith mesterművének megjelenése óta eltelt két évszázadban az élet-színvonal páratlan növekedésének lehettünk tanúi a tőkés gazdaságokban. Mi több, a növekedés gyümölcseit széles körben osztották szét. Gyanítom, Smith is csodálkozott volna, hogy milyen hatékonyan működött a láthatatlan kéz, mennyire eredményesen szolgált a nemzetek gazdagságának növekedését.”

Stiglitz ekkor még csak a tétel túlhajtásától óvott – tegyük hozzá, teljes joggal:

„De még ilyen eredményeket látva is csodálkozott volna Smith azokon a túlzó következtetéseken – amelyek az ő láthatatlan kézről szóló feltevését interpretálták –, hogy a piactudomány a földi Nirvána, hogy az erőforrások elosztása mindig és azonnal Pareto-hatékony. Ezek a túlzó következtetések még azoknak is rossz szolgálatot tesznek, akik azt szeretnék, hogy a kormányzat csak nagyon korlátozott szerepet játsszon a gazdaságban.” (Stiglitz [1991] 39–40. o.)

*

Zarathustra így szól: „Láthatatlan kezek tépáznak a legjobban, tőlük erednek legnagyobb kínjaink” (Nietzsche [2001] 53. o.). Nietzschének adjunk-e igazat vagy Smithnek? Szükségünk van-e metaforákra vagy inkább szabaduljunk meg tőlük?

Hivatkozások

- AGAMBEN, G. [2011]: *The kingdom and the glory: for a theological genealogy of economy and government*. Stanford University Press, Stanford.
- ALVEY, J. [2004]: The secret, natural theological foundation of Adam Smith's work. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 7. No. 2. 335–361. o.
- ANDERSON, L. [1982]: *Charles Bonnet and the order of known*. Springer, Dordrecht.
- ARMSTRONG, J. [1739]: *The oeconomy of love*. London.
- ARROW, K. [1987]: *Economic theory and the hypothesis of rationality*. Megjelent: *Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P.* (szerk.): *The new Palgrave: a dictionary of economics*. Macmillan, London–New York.
- ARROW, K.–HAHN, F. [1971]: *General competitive analysis*. Holden-Day, San Francisco.
- ASPROMOURGOS, T. [2009]: *The science of wealth*. Routledge, London.
- BARROW, I. [1751]: *The sermons of the learned Dr. Isaac Barrow, late Master of Trinity-College, in Cambridge*. Published by Archbishop Tillotson. Edinburgh.
- BASTIAN, F. [1965]: Defoe's journal of the plague year reconsidered. *The Review of English Studies*, Vol. 16. No. 62. 151–173. o.
- BERRY, C. [2012]: Adam Smith's "Science of Human Nature". *History of Political Economy* Vol. 44. No. 3. 471–492. o.
- BLAUG, M. [1962]: *Economic theory in retrospect*. Richard D. Irwin, Homewood. IL.
- BONAR, J. [1894]: *A catalogue of the library of Adam Smith*. Macmillan, London.
- BONNET, C. [1764]: *Contemplation de la nature*. Marc-Michel Rey, Amszterdam.
- BREWER, A. [2009]: On the other (invisible) hand ... *History of Political Economy*, Vol. 41. No. 519–543. o.
- BUCHAN, EARL OF [1791]: To George Washington from the Earl of Buchan, 28 June 1791. Founders Online, National Archives, <http://founders.archives.gov/documents/Washington/05-08-02-0207>.
- CALDWELL, B. [2004]: *Hayek's challenge*. University of Chicago Press, Chicago.
- CALVIN, J. [1576]: *The institution of Christian religion*. London. Magyarul: Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. Pápa, 1909.
- CALVIN, J. [1762]: *The institution of Christian religion*. Glasgow.
- CAPP, B. [2008]: A door of hope re-opened: the fifth monarchy, King Charles and King Jesus. *Journal of Religious History*, Vol. 32. No. 1. 16–30. o.
- CARPENTER, K. [2002]: *The dissemination of "The Wealth of Nations" in French and in France, 1776–1843*. The Bibliographical Society of America, New York.
- CICERO, M. T. [2001]: A jóslásról. Fordította: *Hoffmann Zsuzsanna*. Belvedere Meridionale, Budapest.
- CLARK, K. R. P. [2009]: Defoe, dissent and early whig ideology. *The Historical Journal*, Vol. 52. No. 3. 595–614. o.
- COASE, R. [2004]: *A vállalat, a piac és a jog*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Közgazdasági kis-könyvtár, Budapest.
- COHEN, J. [2010a]: "That great bond which keeps me pale". *Macbeth's contract with fate*. *The Shakespeare Newsletter*, Vol. 60. No. 2. 61–66. o.
- COHEN, J. [2010b]: *Rousseau*. Oxford.
- COLLINI, S.–WINCH, D.–BURROW, J. [1983]: *That noble science of politics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- COURNOT, A. [1838]: *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses*. Hachette, Párizs.

- DEFOE, D. [1712]: A collection of original papers and material transactions. Concerning the late Great affair of the union between England and Scotland. London.
- DEFOE, D. [1715]: An appeal to honour and justice, tho' it be of his worst enemies. London.
- DEFOE, D. [1977]: Moll Flanders örömei és viszontagságai. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DEFOE, D. [1978]: A londoni pestis. Európa Könyvkiadó, Budapest, <http://mek.oszk.hu/02500/02566/02566.htm>.
- DEFOE, D. [1982]: Jack ezredes. Európa Könyvkiadó, Budapest, <http://mek.oszk.hu/01600/01636/01636.htm>.
- DURLAUF, S.–BLUME, L. (szerk.) [2008]: The new Palgrave dictionary of economics. MacMillan, Basingstoke.
- EDEN, K. [1997]: Hermeneutics and the rhetorical tradition. Yale University Press, New Haven.
- ELLINGSON, T. [2001]: The myth of the noble savage. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, CA.
- EMMETT, R. [2010]: Man and society in Adam Smith's natural morality. The Impartial Spectator, the Man of System, and the Invisible Hand. Megjelent: *Oslington, P.* (szerk.): Adam Smith as theologian. Routledge, London, <http://ssrn.com/abstract=1410813>.
- EVENSKY, J. [2005]: Adam Smith's moral philosophy. Cambridge University Press, Cambridge.
- FACCARELLO, G. [2005]: A tale of two traditions: Pierre Force's Self-interest before Adam Smith. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 12. No. 4. 701–712. o.
- FACCARELLO, G.–STEINER, PH. [2002]: The diffusion of the work of Adam Smith in the French language: an outline history. Megjelent: *Tribe, K.* (szerk.): A critical bibliography of Adam Smith. Pickering and Chatto, London, 61–119. o.
- FÉNELON, FRANCOIS DE SALIGNAC DE LA MOTHE [1980]: Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei. Magyar Helikon – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- FIORI, S. [2012]: Adam Smith on method. Newtonianism, history, institutions, and the “Invisible Hand”. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 34. No. 411–435. o.
- FLEISCHACKER, S. [2004]: On Adam Smith's Wealth of Nations: a philosophical companion. Princeton University Press, Princeton.
- FORCE, P. [2003]: Self-interest before Adam Smith. *A Genealogy of Economic Science*, Cambridge University Press, Cambridge.
- FORCE, P. [2005]: Two concepts of providence and two concepts of pity. A reply to Gilbert Faccarello and Jimena Hurtado. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 12. No. 4. 723–731. o.
- FOX, M. [2007]: Cicero's philosophy of history. Oxford University Press, Oxford.
- GARRARD, G. [2003]: Rousseau's counter-Enlightenment. *A Republican Critique of the Philosophes*. State University of New York Press, Albany, NY.
- GASCOIGNE, J. [2006]: Ideas of nature. Megjelent: *Porter, R.* (szerk.): *The Cambridge history of medicine*. Cambridge University Press, Cambridge, 285–304. o.
- GEUSS, R. [2002]: Genealogy as critique. *European Journal of Philosophy*, Vol. 10. No. 2. 209–215. o.
- GICK, E.–RUNST, P. [2013]: Introduction and commentary for F. A. Hayek's 'The overrated reason'. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 35. No. 2. 233–237. o.
- GLANVILL, J. [1661]: The vanity of dogmatizing. Or, confidence in opinions. London.
- GOOD, A. [2006]: The construction of an authoritative text: Peter Kolb's description of the Khoikhoi at the Cape of Good Hope in the eighteenth century. *Journal of Early Modern History*, Vol. 10. No. 1–2. 61–94. o.

- GORE, D. [2011]: Sophists and sophistry in the Wealth of Nations. *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 44. No. 1. 1–26. o.
- GRAMPP, W. [2000]: What did Smith mean by the invisible hand? *Journal of Political Economy*, Vol. 108. No. 3. 441–465. o.
- GREEN, J. [1745–1747]: A new general collection of voyages and travels, I–IV. Thomas Astley, London. A nyomdász neve után Astley-gyűjteményként ismert. Francia kiadás: *Prévost abbé* (szerk.) [1747–1780], német kiadás: *Schwabe* [1747–1774].
- GREENBLATT, S. [2005]: Géniusz földi pályán. HVG Könyvek, Budapest.
- GRISWOLD, C. [2010]: Smith and Rousseau in dialogue. *The Adam Smith Review*, Vol. 5. 59–84. o.
- GUILHAMET, L. [2010]: Defoe and the whig novel. *A Reading of the Major Fiction*. University of Delaware Press, Newark.
- HALMOS KÁROLY [2011]: Költésék és költészet. *Helikon*, 57. évf. 4. sz. 557–569. o.
- HANLEY, R. [2008]: Commerce and corruption: Rousseau's diagnosis and Adam Smith's cure. *European Journal of Political Theory*, Vol. 7. No. 2. 137–158. o.
- HARRISON, P. [2011]: Adam Smith and the history of the invisible hand. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 72. No. 1. 29–49. o.
- HAYEK, F. [1988]: *The fatal conceit. The Errors of Socialism*. Routledge, London. Magyarul: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.
- HAYEK, F. [1991]: *The Trend of Economic Thinking: Essays on Political Economists and Economic History*. Routledge, London.
- HEALY, M. [2003]: *Defoe's Journal and the English Plague Writing Tradition*. *Literature and Medicine*, Vol. 22. No. 1. 25–44. o.
- HELM, P. [2004]: *John Calvin's ideas*. Oxford University Press, Oxford.
- HELM, P. [2009]: *Calvin at the centre*. Oxford University Press, Oxford.
- HESTMARK, G. [2000]: *Oeconomia Naturae L. Nature*, 405. 19.
- HILL, L. [2001]: The hidden theology of Adam Smith. *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 8. No. 1. 1–29. o.
- HILL, L. [2004]: Further reflections on the 'hidden theology' of Adam Smith. *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 11. No. 629–635. o.
- HIRSCHMAN, A. [1998]: *Az érdekek és a szenvedélyek*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- HOLLANDER, S. [1973]: *The economics of Adam Smith*. University Of Toronto Press, Toronto.
- HONT, I. [2005]: *Jealousy of trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. Belknap Press, Cambridge, Mass.
- HONT, I. [2006]: The early Enlightenment debate on commerce and luxury. Megjelent: *Goldie, M.–Wokler, R.* (szerk.): *The Cambridge History of Eighteenth-century Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 379–418. o.
- HONT, I.–IGNATIEFF, M. (szerk.) [1983]: *Wealth and virtue*. Cambridge University Press Cambridge.
- HUTCHESON, F. [1747]: *A short introduction to moral philosophy, in three books*. Glasgow.
- HUTCHESON, F. [1750]: *Reflections upon laughter, and remarks upon The fable of the bees*. Glasgow.
- INGRAM, J. [1878]: *The present position and prospects of political economy*. London.
- INGRAM, J. [1888]: *A history of political economy*. Edinburgh.
- JEVONS, W. S. [1876]: The future of political economy. *Fortnightly Review*, Vol. 20. 617–631. o.
- JEVONS, W. S. [1970]: *The theory of political economy*. Penguin Books, Harmondsworth.

- KAUTZ GYULA [1891]: Smith Ádám mint a közgazdaság-tudomány megalapítója. Nemzetgazdasági Szemle, Budapest.
- KENNEDY, G [2009]: Adam Smith and the invisible hand: from metaphor to myth. *Econ Journal Watch*, Vol. 6. No. 239–262. o.
- KENNEDY, G. [2008]: Adam Smith: a moral philosopher and his political economy. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- KENNEDY, G. [2010]: Paul Samuelson and the invention of modern economics of the Invisible Hand. *History of Economic Ideas*, Vol. 18. No. 3. 105–119. o.
- KEOHANE, N. [1980]: Philosophy and the state in France. Princeton University Press, Princeton.
- KHALIL, E. [2000]: Making sense of Adam Smith's invisible hand: beyond Pareto optimality and unintended consequences. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 22. No. 1. 49–63. o.
- KIM, K. [2012]: Adam Smith's 'History of Astronomy' and view of science. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 36. No. 4. 799–820. o.
- KIRBY, T. [2003]: Stoic and Epicurean? Calvin's Dialectical Account of Providence in the Institute. *International Journal of Systematic Theology*, Vol. 5. No. 3. 309–322. o.
- KLAES, M. [2003]: Historiography. Megjelent: *Samuels, W.–Biddle, J.–Davis, J.* (szerk.): *A Companion to the History of Economic Thought*. Blackwell, Oxford, 491–506. o.
- KLAUSNITZER, R. [2009]: Unsichtbare Fäden, unsichtbare Hand. Megjelent: *Danneberg, L.–Spoerhase, C.–Werle, D.* (szerk.): *Begriffe, Metaphern und Imaginationen in Philosophie und Wissenschaftsgeschichte*. Harrassowitz in Kommission, Wiesbaden, 145–176. o.
- KOERNER, L. [1999]: Linnaeus: nature and nation. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- KOLB, P. [1719]: Caput Bonae Spei hodiernum, das ist: vollständige Beschreibung des africanischen Vorgebürges der Guten Hofnung: worinnen in dreyen Theilen abgehandelt wird. Nürnberg.
- KOLB, P. [1727]: Naaukerige en uitvoerige beschryving van de Kaap Goede Hoop. Amszterdam.
- KOLB(EN), P. [1738]: The present state of the Cape of Good-hope. London.
- KOLB, P. [1741]: Description du Cap de Bonne-Espérance où l'on trouve tout ce qui concerne l'histoire-naturelle du pays. Amszterdam.
- KOLB(EN), P. [1745]: Beschreibung des Vorgebürges der Guten Hoffnung. Frankfurt. <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11062204.html>.
- KOLB, P. [1979]: Unter Hottentotten 1705–1713. Szerk.: *Jopp, W.* Horst Erdmann Verlag, Tübingen.
- LEPENIES, W. [1982]: Linnaeus's Nemesis divina and the concept of divine retaliation. *Isis*, Vol. 72.No. 266. 11–27. 73. o.
- LESLIE, C. [1879]: The political economy of Adam Smith. Megjelent: *Essays in political and moral philosophy*. Dublin, 148–166. o.
- LINNAEUS, C. [1775]: The oeconomy of nature. Megjelent: *Stillingfleet, B.* (szerk.): *Miscellaneous tracts relating to natural history, husbandry and physick*. London.
- LUYKEN, J. [1712]: De schriftuurlyke geschiedenissen en gelykenissen, van het Oude en Nieuwe Verbond. De Banier, Utrecht, <http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=luyk001schr01>.
- MACFIE, A. [1964]: The individual in society: papers on Adam Smith Allen and Unwin, London.
- MACFIE, A. [1971]: The invisible hand of Jupiter. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 32. No. 4. 595–599. o.

- MADARÁSZ ALADÁR [1994]: Hogyan lett politikai a gazdaságtan? BUKSZ, 6. évf. 3. sz. 294–304. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2009]: Buborékok és legendák. Válságok és válságmagyarázatok I. Közgazdasági Szemle, 56. évf. 7–8. sz. 609–633. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2011]: Buborékok és legendák, II/1–2. Válságok és válságmagyarázatok. Közgazdasági Szemle, 58. évf. 11–12. sz. 909–948., 1001–1028. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2012]: Isten keze... vagy a tolvajé? Magyar Narancs, 43. sz. <http://magyarnarancs.hu/gazdasag/isten-keze-vagy-a-tolvaje-82223>.
- MAIFREDA, G. [2012]: From oikonomia to political economy. Ashgate, Farnham–Burlington VT.
- MALET, A. [1997]: Isaac Barrow on the mathematization of nature. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 58. No. 2. 265–287. o.
- MEDEMA, S. [2009]: Adam Smith and the Chicago School. Megjelent: *Young, J. (szerk.): The Elgar companion to Adam Smith*. Edward Elgar, Cheltenham, 346–357. o.
- MEEK, R. [1967]: Economics and ideology and other essays. Chapman and Hall, London.
- MILGATE, M.–STIMSON, S. [2009]: After Adam Smith. Princeton University Press, Princeton.
- MIZUTA, H. [1967]: Adam Smith's library: a supplement to Bonar's Catalogue with a checklist of the whole library. Cambridge University Press, London.
- MOMIGLIANO, A. [1984]: The theological efforts of the Roman upper classes in the first century B.C. *Classical Philology*, Vol. 79. 199–211. o.
- MONTES, L. [2008]: Adam Smith as an eclectic Stoic. *The Adam Smith Review*, Vol. 4. 30–56. o.
- MONTHLY REVIEW [1776]: The Monthly Review, Or, Literary Journal. LV. kötet, Ralph Griffiths, London.
- MÜLLER-WILLE, S. [2003]: Nature as a marketplace: the political economy of Linnaean botany. Megjelent: *Schabas, M.–De Marchi, N. (szerk.) [2003]* 154–172. o.
- NATIONAL OECONOMY... [1746]: National oeconomy recommended, as the only means of retrieving our trade and securing our liberties. M. Cooper, London.
- NAVRATIL ÁKOS [1898]: Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapjai. Eggenberger, Budapest.
- NIETZSCHE, F. [2002]: A hatalom akarása. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- NIETZSCHE, F. [2004]: Így szólott Zarathustra. Osiris, Budapest.
- ONCKEN, A. [1888]: *OEuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay*. Frankfurt.
- OSLINGTON, P. [2012a]: God and the market: Adam Smith's invisible hand. *Journal of Business Ethics*, Vol. 108. No. 4. 429–438. o.
- OSLINGTON, P. [2012b]: Jacob Viner on Adam Smith: development and reception of a theological reading. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 19. No. 2. 287–301. o.
- OTTESON, J. [2000]: The recurring "Adam Smith Problem". *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 17. No. 2. 51–74. o.
- OVID [1916]: *Metamorphoses with an English translation by Frank Justus Miller*. Heinemann, London.
- OVID [1984]: *Metamorphoses with an English translation by Frank Justus Miller, revised by J. P. Goold*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- PALGRAVE, I. [1894–1899]: *Dictionary of political economy*. Vol. I–III. Macmillan, London–New York.

- PALYI, M. [1928]: The introduction of Adam Smith on the continent. Megjelent: *Hollander, J. H.–Clark, J. M.–Douglas, P. H.–Morrow, G. R.–Palyi, M.*: Adam Smith 1776–1926. University of Chicago Press, Chicago.
- PENN, N. [1997]: Notes towards a rereading of Peter Kolb. *Kronos*, No. 24. 41–45. o.
- PERSKY, J. [1989]: Adam Smith’s invisible hands. *Journal of Economic Perspectives* (3), 195–201. o.
- PHILLIPSON, N. [2010]: Adam Smith: an enlightened life. Yale University Press, New Haven.
- POLITICAL ECONOMY CLUB [1876]: Revised report of the proceedings at the dinner of 31st May, 1876. Longmans, Green, Eadee & Dyee, London.
- POPKIN, R. [1953]: Joseph Glanvill: a precursor of David Hume. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 14. No. 2. 292–303. o.
- PRÉVOST ABBÉ [1747–1780]: Histoire générale des voyages. 1–25. kötet, Hága. *Green* [1745–1747] francia kiadása.
- RASMUSSEN, D. [2006]: Rousseau’s “philosophical chemistry” and the foundation of Adam Smith’s thought. *History of Political Thought*, Vol. 27. No. 4. 620–641. o.
- RAUM, J. [1997]: Reflections on rereading Peter Kolb with regard to the cultural heritage of the Khoisan. *Kronos*, 24. 30–40. o.
- RAUSING, L. [2003]: Underwriting the oeconomy: Linnaeus on nature and mind. Megjelent: *Schabas, M.–De Marchi, N.* (szerk.) [2003] 173–203. o.
- REARDON, P. H. [1975]: Calvin on providence: the development of an insight. *Scottish Journal of Theology*, Vol. 28. No. 6. 517–33. o.
- RENWICK, C. [2012]: British sociology’s lost biological roots. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- REUMANN, J. [1992]: Stewardship and the economy of God. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids.
- RIBNER, I. [1959]: Macbeth: the pattern of idea and action. *Shakespeare Quarterly*, Vol. 10. No. 2. 147–159. o.
- RICHETTI, J. (szerk.) [2008]: The Cambridge companion to Daniel Defoe. Cambridge University Press, Cambridge.
- RILEY, P. (szerk.) [1994]: Francois de Fénelon: Telemachus, son of Ulysses. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROBERTS, R. [1966]: The place of plague in English history. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, Vol. 59. No. 2. 101–116. o. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1900848/>.
- ROSENBLATT, H. [1997]: Rousseau and Geneva. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROSS, I. [1995]: The life of Adam Smith. Oxford University Press, Oxford.
- ROTHSCHILD, E. [2001]: Economic sentiments. Cambridge University Press, Cambridge, Mass.
- ROUSSEAU, J. J. [1978]: Értekezések és filozófiai levelek. Fordította: *Kis János*. Magyar Helikon, Budapest.
- ROUSSEAU, J. J. [1997]: The social contract and other later political writings. Cambridge University Press, Cambridge.
- SAMUELS, W. [2011]: Erasing the invisible hand. Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHABAS, M. [2005]: The natural origins of economics. University of Chicago Press, Chicago.
- SCHABAS, M.–DE MARCHI, N. (szerk.) [2003]: Oeconomies in the age of Newton. Duke University Press, Durham.

- SCHLIESSER, E. [2012]: Adam Smith and anti-mathematics. <http://ssrn.com/abstract=2140828>.
- SCHWABE, J. (szerk.) [1747–1774]: Allgemeine Historie der Reisen zu Wasser und Lande. 1–21. kötet, Lipcse, *Green* [1745–1747] német kiadása.
- SEN, S. R. [1957]: The economics of Sir James Steuart. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- SHAKESPEARE, W. [1964]: Macbeth. *Szabó Lőrinc* fordítása. Megjelent: *William Shakespeare* összes művei. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SHKLAR, J. [1987]: Men and citizens. Cambridge University Press, Cambridge.
- SIGNOLI, M.–SÉGUY, I.–BIRABEN, J.–N.–DUTOUR, O.–BELLE, P. [2002]: Paleodemography and historical demography in the context of an epidemic: plague in Provence in the Eighteenth Century. *INED*, Vol. 57. No. 6. 829–854. o.
- SIMON, I. [1990]: The preacher. Megjelent: *Feingold, M.* (szerk.): Before Newton: the life and times of Isaac Barrow. Cambridge University Press, Cambridge, 303–332. o.
- SMITH, A. [1891–1894]: Vizsgálódás a nemzeti vagyonság természetéről és okairól. (Fordította Enyedy Lukács és Pólya Jakab, Kautz Gyula bevezetőjével.) Budapest.
- SMITH, A. [1959]: A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata. (Csak az I–II. könyvet tartalmazza, fordította Bilek Rudolf, Mátyás Antal bevezetőjével.) Budapest.
- SMITH, A. [1976a]: Theory of Moral Sentiments. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1976b]: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1977a]: Az erkölcsi érzelmek elmélete. Fordította: Fehér Ferenc. Megjelent: *Márkus György* (szerk.): Brit moralisták a XVIII. században. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 421–553. o.
- SMITH, A. [1977b]: The correspondence of Adam Smith. Szerk.: *Mossner, E.–Ross, I.* Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1978]: Lectures on jurisprudence. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1980]: The History of Astronomy. Megjelent: *Essays on philosophical subjects*. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1983]: Lectures on rhetoric and belles lettres. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1996]: Levél az Edinburgh Review-nak. Megjelent: *Horkay Hörcher Ferenc* (szerk.): A skót felvilágosodás. Osiris Kiadó, Budapest, 125–138. o.
- SMITH, A. [2011]: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. (Az 1940-es fordítás reprintje, fordította Éber Ernő, Erdős Tibor előszavával.) Kossuth Kiadó, Budapest.
- SMITH, C. [2006]: Adam Smith's Political Philosophy: The Invisible Hand and Spontaneous Order. Routledge, Abingdon.
- STAROBINSKI, J. [1993]: Blessings in disguise, or, the morality of evil. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- STAROBINSKI, J. [2009]: A varázslónők. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- STEUART, J. [1966]: An inquiry into the principles of political oeconomy. Oliver and Boyd, Edinburgh.
- STEWART, D. [1829]: On the nature and object of the philosophy of human mind. Megjelent: *The works of Dugald Stewart I.* Hillard and Brown, Cambridge, Mass.
- STEWART, D. [1854]: Dissertation. Progress of metaphysical, ethical and political pilosophy. Megjelent: *Hamilton, W.* (szerk.): The collected works of Dugald Stewart, I. Edinburgh.

- STEWART, D. [1980]: Account of the life and writings of Adam Smith. Megjelent: *Smith* [1980].
- STIGLER, G. [1982]: The economist as preacher. Blackwell, Oxford.
- STIGLITZ, J. [1991]: The invisible hand and modern welfare economics. NBER Working Paper, No. 3641.
- STIGLITZ, J. [2010]: Needed: a new economic paradigm. <http://ineteconomics.org/stiglitz-new-paradigm>.
- STIMSON, S. [2004]: From invisible hand to moral restraint. *The Journal of Scottish Philosophy*, Vol. 2. No. 1. 22–47. o.
- SZENT ÁGOSTON [2005]: Isten városáról. II. kötet. Fordította: Földváry Antal, Kairosz, Budapest.
- SZOPHOKLÉSZ [1970]: Oedipus király. Megjelent: Szophoklész drámái. Bibliotheca Classica, Magyar Helikon, Budapest.
- TEICHGRAEBER, R. [1981]: Rethinking Das Adam Smith Problem. *The Journal of British Studies*, Vol. 20. No. 2. 106–123. o.
- TEICHGRAEBER, R. [1987]: “Less abused than I had reason to expect”. The reception of the *Wealth of Nations* in Britain, 1776–1790. *The Historical Journal*, Vol. 30. No. 2. 337–366. o.
- THE BEE 1791. június 8. 164–167. o.
- THOMAS, B. [1966]: Daniel Defoe and the great plague of London. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*. Vol. 59. No. 2. 105–110. o. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1900789/>.
- TOBIN, J. [1991]: The invisible hand in modern macroeconomics. Cowles Foundation Discussion Paper, No. 966.
- TRIBE, K. [2002]: The German reception of Adam Smith. Megjelent: *Tribe, K.* (szerk.): A critical bibliography of Adam Smith. London, 120–152. o.
- TRIBE, K. [2008]: “Das Adam Smith Problem” and the origins of modern Smith scholarship. *History of European Ideas*, Vol. 34. No. 4. 514–525. o.
- TURGOT, A.-R.-J. [1844]: *Œuvres de Turgot: classée par ordre de matières, avec les notes de Dupont de Nemours*. Guillaumin, Párizs.
- ULLMAN-MARGALIT, E. [1991]: The invisible hand and the cunning of reason. *Social Research*, Vol. 64. No. 2. 181–198. o.
- VAUGHN, K. [1987]: The invisible hand. Megjelent: *Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P.* (szerk.): *The New Palgrave: a dictionary of economics*. Macmillan. London–New York, 168–172. o.
- VINER, J. [1965]: Guide to John Rae’s *Life of Adam Smith*: introduction. Augustus M. Kelley, New York.
- VINER, J. [1972]: The role of providence in the social order. Princeton University Press, Princeton.
- VIVENZA, G. [2001]: Adam Smith and the Classics. Oxford University Press, Oxford.
- VIVENZA, G. [2005]: The agent, the actor, and the spectator. *History of Economic Ideas*, Vol. 13. No. 1. 37–56. o.
- VIVENZA, G. [2008]: A note on Adam Smith’s first invisible hand. *The Adam Smith Review*, Vol. 4. 26–29. o.
- WASHINGTON, G. [2001]: Első beiktatási beszéde 1789. ápr. 30. Megjelent: *Bödy Pál–Urbán Aladár* (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Egyesült Államok történetének tanulmányozásához*. Budapest–Pécs, 135–137. o.

- WATERMAN, A. [2002]: Economics as theology: Adam Smith's Wealth of Nations. *Southern Economic Journal*, Vol. 68. No. 4. 907–921. o.
- WEST, E. G. [1971]: Adam Smith and Rousseau's Discourse on inequality: inspiration or provocation? *Journal of Economic Issues* Vol. 5. No. 2. 56–70. o.
- WINCH, D. [1978]: Adam Smith' politics. Cambridge University Press, Cambridge.
- WINCH, D. [2009]: *Wealth and life*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WINKEL, H. [1986]: Adam Smith und die deutsche Nationalökonomie 1776–1820. Megjelent: *Scherf, H.* (szerk.): *Studien zur Entwicklung der ökonomischen Theorie V*. Universität Hohenheim, Berlin.
- WOKLER, R. [2001]: Ancient postmodernism in the philosophy of Rousseau. Megjelent: *Riley, P.* (szerk.): *The Cambridge Companion to Rousseau*. Cambridge University Press, 418–443. o.
- WOKLER, R. [2006]: Rousseau's reading of the book of Genesis and the theology of commercial society. *Modern Intellectual History*, Vol. 3. No. 1. 85–94. o.